

ՋԱՐԴԷ ՋԱՐԴ

ԿՂԷՄԷՍ ԳԱՔՐԻԷԼԵԱՆ

ՋԱՐԴԷ ՋԱՐԴ

~

6 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1956Ի ԴԷՊՔԵՐԸ

~

**ՊՈԼՍՈՅ ՈՍԿԵՐՉԱՅ ՇՈՒԿԱՆ
ԵՒ ՀԱՅ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԸ**

**ՆԻԻ ԵՈՐՔ
2000**

ՋԱՐԴԷ ՋԱՐԴ

Ըստ ինքնուրթեան թուղթիս, ծնած եմ 23 Մարտ 1916ին Թուրքիոյ այժմու մայրաքաղաք Անգարայի Գալէճիք գիւղը: Գիւղը Անգարայէն 70-80 քմ. հեռու հին Հռովմէական ժամանակէն մնացած բերդի մը շուրջ հիմնուած ըլլալով, անուանուած էր Գալէճիք (Բերդիկ): Նոր անունն է՝ Սուլաքեուրդ: Մայրս կը պատմէր որ ծնունդէս քանի մը շաբաթ ետք զիս գրկած անցած է աքսորի ճամբաներէն, գիւղէ գիւղ, բոպիկ ոտքերը փուշերէն եւ խիճերէն ճաթուտած, ջարդուած հօրս վիշտը կուրծքին: Պահ մը, ծանր հիւ-ւանդութեանս (աղեթափ) պատճառով յուսահատած՝ զիս կը թողու ծառի մը տակ, որպէսզի գոնէ չտեսնէ իմ մահը:

Սակայն իմ մօր կարօտի կանչը կը խոցէ իր մօր սիրտը. ան լալագին կը գրկէ զիս եւ սեղմելով իր կուրծքին՝ կ'ըսէ. «Եթէ մեռնիլ կայ՝ միասին մեռ-նինք»:

Քիչ ետք, բարեբախտաբար, քրտական գիւղ մը կ'իջեւանինք: Ժողովուրդը հօրս ծանօթ ըլլալուն (հայրս իբրեւ կօշկակար անոնց կօշիկները կարած էր), յաճախորդներու կիները տեսնելով մօրս լալա-գին վիճակն ու զիս իր գիրկը՝ հիւանդ, կը հար-ցուփորձեն եւ կ'իմանան որ աղեթափութեան մատ-նուած եմ ու արիւն կը կորսնցնեմ:

«Անհոգ եղիր, կը բուժուի» ըսելով՝ ինծի ամէն օր ապուրի դգալ մը ռուպ (պեքմէզ) կը խմցնեն մեր հոն իջեւանած միջոցին. ռուպին շնորհիւ կ'պաքինիմ, մանաւանդ որ մօրս կաթը կտրուած էր այդ շրջանին: Խաղողը ճգմելով հիւթը կը հաւաքեն, կ'եփեն, եւ յառաջացած թանձր հիւթը, որ ռուպ կը կոչեն, սակաւարիւն մարդոց կը խմցնեն եղեր, որպէսզի անոնց արիւնը շատնայ եւ միեւնոյն ատեն մարմինը պահպանուի ցուրտի դէմ: Այս առաւելութեան համար, մինչեւ վերջին ատենները ցուրտ օրերուն երթեւեկութեան հսկող ոստիկաններուն իբր տաքացուցիչ կու տային ռուպը Պոլսոյ մէջ:

Օրէնք կ'ելլէ թէ մահմետականութիւն ընդունողները կրնան վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը եւ տիրանալ իրենց ինչքերուն: Խուսափելու համար հետագայ բարդութիւններէ, Սօֆի հօրաքոյրս նախ կ'ըլլայ Սօֆու հանրմ, իսկ մայրս՝ Վարդուհին, կը դառնայ Կիւլիւնիա հանրմ: Այսպիսով ընտանիքի բոլոր ողջ մնացած անդամները հաւաքուելով կը վերադառնան Գալէճիքի մեր հօրենական տունը: Մօրս կաթէն զրկուած ըլլալուս, Օհաննէս հօրեղբօրս երիտասարդ կինը, որ օժտուած էր Մինաս անունով երախայով մը, կը սկսի կաթ տալ ինծի ուրիշ հայուհիի մը հետ միասին, որուն անունը հիմա չեմ յիշեր: Այսպիսով, երեք մօրմէ կաթ ծծելով եմ մեծցած:

Շուտով կը սկսին նոր դժուարութիւններ: Թուրք երիտասարդները շարունակ կը փորձեն առեւանգել չափահաս դարձած քոյրերէս Արշալոյսն ու Մարիամը: Սօֆի հօրաքոյրս առնական քաջու-

Թեամբ կը պաշտպանէ բոլորս, ինչպէս առիւծ մը կը պաշտպանէ իր ձագերը միշտ բոյնին շուրջ շրջելով: Սօֆի հալան իբրեւ զէնք կը գործածէ տանիքին վրայ դիզած քարերը, մինչեւ որ անոնց տեղատարափին տակ փախչին առեւանգումի փորձ կատարողները: Ուրիշ ատեններ կտուրէ կտուր ցատկելով կը փախցնէ քոյրերս, եւ այսպէս կ'անցնին տարիներ:

Անտանելի վիճակէն այլեւս զգուած, Արշալոյսը կը նշանեն զինուոր Մելքոնին, իսկ Մարիամն ալ Արթինին, մանաւանդ որ մարդ չէր համարձակեր այլեւս մօտենալ զինուորականներու նշանածներուն: Երբ անոնք բանակային ծառայութենէ կը վերադառնան, անմիջապէս կ'ամուսնանան: Այսպիսով, երկու քոյրերս ալ կ'ին կը դառնան թոյլ եւ անուս երիտասարդներու: Մայրս միշտ կ'ըսէր. «Հայրդ եթէ ողջ ըլլար, անոնց աղջիկ կուտամ»:

Քիչ մը մեծցած էի, երբ մայրս օր մը զիս տարաւ չորս պատերու մէջտեղ, ձեղունը անհետացած, փլատակ եւ չորս բոլորը սեւցած տեղ մը, ուր կար խոշոր կաթսայ մը: Մինչեւ շապընկեր մերկացայ եւ մտայ կաթսային մէջ: Մօրուքաւոր սեւազգեստ տիւրադէմ անձ մը գլուխս շոյելով եւ թեթեւօրէն շփելով ջուր կը թափէր, մէկ կողմէ ալ իմ չհասկցած բառերով կը փսփսար բառեր: Ես այդ ժամանակ միայն թրքերէն գիտէի:

Երբ վերջին անգամ գլուխս շոյեց, երկարեց իր ձեռքը եւ ես զայն համբուրեցի: Արարողութիւնը լմնցած էր: Հագուստս հագած՝ գողերու պէս մեր շուրջը նայելով դուրս սպրդեցանք:

Մայրս ըսաւ թէ ծերուկը աքսորուած յոյն քա-

հանայ մըն էր, իսկ աւերուած չորս պատերը՝ հայոց այրած ու կողոպտուած եկեղեցին:

Թուրքերը նոյն վերաբերումը ցոյց տուած են հայկական բոլոր քաղաքներուն, գիւղաքաղաքներուն եւ գիւղերուն:

Արդէն եթէ թուրքին չինէ ըսես՝ չի կրնար բայց եթէ ըսես քանդէ՛, հիմնայատակ կ'ընէ. իր ձիրքը քանդելու, ամէն բան ջարդելու եւ կողոպտելու կը յարմարի: Մինչեւ Հունգարիա ու աւելի անդին, եւ մինչեւ Ափրիկէի ասիերն ու արաբական երկիրներ, ջարդելով, քանդելով ու ամէն բան կողոպտելով տեղաւորուած բարբարոս ու քոչուոր ցեղ մը եղած են թուրքերը:

Երբ չափահաս էի, կը հարցնէի մօրս թէ հայրս, հօրեղբայրներս, գիւղին տղամարդիկը ինչո՞ւ գէնքով չէին փոխադարձած. մի՞թէ գէնք չունէին: Եւ մայրս՝ Կիւլէնիան, կը պատասխանէր.

— Ա՛խ, գաւակս, պատէն կախուած լաւ որսի գէնքեր, կացիներ, դաշոյներ, ապա նաեւ ախոռը կապուած ընտիր ձիեր ու դիմադրութեան յարմար միջոցներ ունէին. բացի այդ՝ մե'նք ալ կրնայինք օգնել իրենց. բայց... Նա՛խ անակնկալ կերպով հայոց տուները մտան եւ հաւաքեցին գէնքերը, դաշոյներն ու մինչեւ իսկ հացի դանակները: Յետոյ, այր մարդիկը գործի տեղերէն հաւաքեցին ու տարին: Հայրդ եւ երկու հօրեղբայրներդ միասին խանութէն առին տարին ու անգամ մըն ալ երեսներն չտեսանք: Ի՞նչ կրնային կամ կրնայինք ընել:

Մօրս արցունքները կը հոսէին գունատ այտերէն՝ երբ կը վերյիշէր այդ դժոխային ժամանակները,

Զախին մայրս, իսկ աջին՝ հորաքույրս:

մինչ ես կը գղջայի նման հարցումով իր վերքը
կրկին բացած ըլլալուս համար:

Գիւղին մէջ ասդին-անդին կը շրջէի. դպրոց
չկար: Օր մը պատանիները խիտ ծառերով առուակի
մը եզերքը տարին գիւ. հոն գորտ որսացին, տափատի
նման ստկեցին, ծառի կոճղի մը վրայ կրակ վառեցին
և խորովելէ ետք ինծի ալ բաժին հանեցին սրունք
մը, որ համով մը կերայ:

Օր մը թուրք սրիկայ մը դաշոյնը ձեռքին թու-
նաւոր օձի նման դիմացս ցցուեցաւ: Նպատակը գէշ
էր: Օգնութեան ճիչեր արձակելով սրնթաց կը
վազէի: Յանկարծ երեսի վրայ ինկայ. ճակտիս տաք
բան մը զգացի: Քարին զարնուած էի եւ գլուխս
ձեղքած. արիւն էր որ կը հոսէր: Լուսահոգի Սօֆի
հալան, որուն ականջները վարժ էին իր հարա-
գատներու ձայնին, ձայնս լսելուն շտապած էր մօտս
եւ թուրք լակոտը փախցուցած՝ պոռալով. «Իթ օղլու
իթ (չան գաւակ), ի՞նչ կ'ուզէք փոքրիկ որբէն. ան
արդէն վիրաւոր է. հիմա քարը գլխուդ կը փշրեմ»:
Կապուած ճակատս շաբաթէ մը սպիացաւ եւ սպին
մինչեւ այսօր վկայ է դէպքին:

Թուրքը անգէնին դէմ հերոս է: Ան գիշատիչ
գայլի էր նման, մինչ ես՝ գառնուկի: Բայց երբ
առիւծը (Սօֆի հալան) մռնչեց, պոչը սրունքներուն
մէջ առած փախուստ տուաւ գայլը:

Երբ քիչ մը աւելի մեծցած էի, անգամ մը
մօրաքրոջս աղջկան՝ Թագուհիին հետ գիւ իբրեւ
իրեն պահակ ղրկեցին գետեզերքը՝ լուացքի: Տափակ
փայտէ շինուած տոփիչով (թոքաչ) լաթերը օճառելէ
ետք, ձեռքերով կը ճմռթկէր զանոնք և յետոյ կը

զարնէր փայտին՝ մաքրելու համար: Վերջապահութեան, ձեռքով կը քամէր ջուրերը եւ իրարու վրայ կը դիզէր լաթերը: Յանկարծ, առուակին ձախ կողմէն յայտնուեցաւ օձ մը, որ գորտ մը բերանն առած՝ կլլել կը ջանար: Թագուհին լաւ նշանառուի մը նման ձեռքի տոփիչով զարկաւ օձին մէջքին. գորտը խոյս տուաւ դէպի ջուրին յատակը, մինչ օձը գալարելով անհետացաւ հոսանքն ի վար:

Օսմանեան չարագործ Սուլթան Ապտիւլ Համիտն ու ապա Երիտթուրքերու կառավարութեան աւագանիէն Էնվէր-թալէաթ-Ճեմալ փաշաները ժողովուրդը գրգռելով մէկուկէս միլիոն հայեր իրենց ժանիքներուն մէջ առած կը ջարդէին: Ի տես այս գազանային տեսարանին, մեծ պետութիւններուն մէջ չգտնուեցաւ թագուհի մը, որ ելլէր եւ օձին մէջքին զարնելով փրկէր անմեղ ժողովուրդը մը: Ընդհակառակը, անոնք վերաբերեցան ճիշդ այնպէս, ինչպէս կ'ընէին հռովմայեցի կայսրերը՝ երբ ազատասէր գերիներ կը նետէին կատղած առիծներու առջեւ կրկէսներու մէջ: Ամէն բան աւարտելէ ետք միայն պոռացին-կանչեցին, յետոյ ալ թուղթի վրայ կեղծ համաձայնութեամբ խաբեցին միամիտ հայութիւնը՝ մեր դարաւոր մայրենի նուիրական հողը իբրեւ վարձատրութիւն թուրքին նուիրելով:

Լոյսերու մէջ պառկին մայրս եւ հօրաքոյրս, որոնք մեծ Մինաս հօրեղբօրորդիիս երկու անգամ Գէսկին Մատէն աքսորի դրկուած, բայց 11 տարու ըլլալուն՝ Գէսկին Մատէնի թաղապետին կողմէ վերադարձուած ըլլալը տեսնելով, հակառակ անուս ըլլալնուն, համոզուեցին ին թէ կարելի չէր իրենց

ծննդավայրին մէջ ապրիլ եւ որոշեր էին գաղթել Պոլիս՝ աւելի ապահով կեանք մը ունենալու համար:

Ամպամած, փոթորկոտ, ձիւնամրրկոտ օր մը ճամբայ ինկանք դէպի Պոլիս: Մորիկը երբ հարուածէր՝ տեսողութիւնը կը խափանէր: Կառքը կ'ընթանար շատ դանդաղ: Յանկարծ կանգ առաւ անցեիս մէջ էր խրած: Վար իջանք՝ թեթեւցնելու համար ձիերուն բեռը: Կառապանը մտրակը ձեռքին մէկ կողմէ կը հարուածէր եւ միւս կողմէ կը շոյէր ձիերը: Բայց ամէն ճիգ անօգուտ էր եւ ան՝ հակառակ ցուրտ օդին՝ թաշկինակ հանած քրտինք կը չորցնէր: Բարեբախտաբար վրայ հասաւ նոյն գիւղէն գաղթող ուրիշ կառք մը, որուն ձիերն ալ մեր կառքին կապելով՝ կառապանը վերջապէս յաջողեցաւ մեր կառքը ճամբայ հանել:

Անվերարկու՝ կը մսէի անկիւն մը կծկտած: Դա՛րձեալ Սօֆի հալան հասաւ օգնութեան. իր կռնակի շալով ծածկեց զիս: Իր սրտահատոր երիտասարդ եղբայրները կորսնցուցած ըլլալով, սիրտը խոցուած էր եւ երբեք չէր ուզեր որ վնաս հասնէր անոնց նուիրական յիշատակին ու կը դողդղար մեր վրայ որ չհիւանդանանք, հոգ չէ թէ ի՛նք մսի: Ան կը խորհէր թէ իրեն բան չի պատահիր, եւ իրապէ՛ս ալ բան չէր պատահեր. կարծէք հրեշտակները կը պահպանէին զինք:

Բաւական արկածներէ ետք հասանք Անգարա, մեծ Մինաս հօրեղբօրորդիիս տունը: Ամուսնացած էր ան Մեմգորին հետ, որ միջահասակ, թուխ, բարեսիրտ, խնդումներէս տանտիկին մըն էր: Բոլորը զիս համբուրեցին. հանգչեցանք:

Հայկական սեղանը շտկուներ էր: Մայրս ձեռքը պարապ սեղան չնստելու համար՝ գիս հետը շուկայ տարաւ եւ տասը փարայով պարկ մը սեխ գնեցինք: Ծախողը ուրախացած շարունակ դրամին կը նայէր, զգալի ընելով որ մինչ այդ բան չէր ծախած եւ ատկէ ետք ալ յոյս չունէր բան ծախելու: Այդ շրջանին ո՛չ բնակչութիւն կար, ո՛չ ալ դրամ: Բացի այդ, շատեր իրենց պարտեցներուն մէջ կ'աճեցնէին պտուղները: Սեխերէն կարծես մեղր կը ծորէր. այնքա՛ն անուշահոտ էին եւ համով:

Անգարա շատ չմնացինք. մեզմէ առաջ մեկնողները՝ Մելքոն եւ Արթին քեռայրներս, Արշալոյս, Մարիամ եւ Սիմա քոյրերս, մօրաքոյրս, Թագուհին ու Կարապետ եղբայրս, մեզ կը սպասէին:

Հայտար Փաշա կայարանը ինչպէս հասնիրս չեմ յիշեր. քնացած ըլլալու էի: Կայարանը խառնակ պազարի կը նմանէր. պոռչտուք, աղմուկ, մին կ'ուրախանար իր հարազատները գտնելուն, ուրիշ մը կուլար, կ'ողբար իրենիներուն բաժանումը: Նստանք ձկնորսական շարժանաւ մը, որ բաւական լեցուն էր: Աջ ու ձախ կ'օրօրուէինք. կարծես պիտի ընկղմէինք:

Երբ ցամաք ելանք, ուղղուեցանք Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր մօտաւորապէս 25 ընտանիքներով բնակեցանք վարադոյրներով իրարմէ բաժնուած սենեակներու մէջ:

Ազգասէր, անձնագոհ, բարեհոգի Տոքթ. Մելիքոֆը կը զբաղէր հիւանդներով: Կեանքիս մէջ չեմ տեսած նման բժիշկ մը, որ մեծ հօր նման խնամէր ու հոգածութիւն ցոյց տար գաղթականներուն: Հօրաքոյրս գործ գտաւ. մայրս ռուսաց հիւպատոսին

տան սպասուհի-խոհարար դարձաւ, իսկ Սիմա քոյրս ալ եղաւ Տոքթ. Հայրապետեանին սպասուհի: Մեր եկամուտը ապահովուած ըլլալով, Ս. Աստուածածին եկեղեցիէն քանի մը փողոց վար տուն մը վարձեցինք: Կարապետ աղբարիկս էսայեան վարժարանի Ա. դասարանը արձանագրեցին, զիս ալ դրին մանկապարտէզ: Որք ըլլալնուս՝ թոշակ չէինք վճարեր:

Դպրոցէն վերադարձիս՝ կը մսէի, կը դողայի, ու կարծես կրակներու մէջ կ'այրէի: Սօֆի հօրաքոյրս զիս կռնակը առած տարաւ Մելիքոֆին: Բժիշկը ջախեց. «Ինչո՞ւ տղեկն ու դուռն քեզ կը չարչարես: Զիս կանչէիք, կուգայի»: Աստուծոյ կողմէ ղրկուած հրեշտակ ըլլար կարծէք. երբեք դրամ չէր գանձեր հիւանդներէն: Դեղագիր մը գրեց Լեմոնճեան դեղարանին համար՝ ձրի: Գլուխս եւ երեսներս չոյեց: Հօրաքոյրս կրկին զիս շալակն առած տուն դարձաւ, քանի որ ջերմութենէս չէի կրնար քալել: Շուտով ապաքինեցայ: Հազիւ քիչ մը շունչ քաշած էինք, Մարիամ քոյրս հիւանդացաւ: Անզգայ Արթինը՝ տգէտ, խնդրին նրբութիւնը չէր հասկցած. քոյրս թոքատապէ բռնուած էր: Մայրս խորհելով որ օդափոխութիւնը կրնայ օգտակար ըլլալ, Թաթաւլա, ծառերով շրջապատուած բարձր բլուրի մը վրայ տուն մը վարձեց: Մարիամը թուիս, երկար սեւ մագերով, բարձրահասակ, նրբակազմ, եղնիկի աչքերը յիշեցնող աչքերով գեղուհի մըն էր: Ան նաեւ շատ դիւրագգած, բարի եւ հեզ տանտիկին էր: Երեք քոյրերէս ամենէն շատ զինք կը սիրէի եւ մէկ խօսքը երկու չէի ըներ:

Ան լուռ եւ տխուր էր՝ ամպամած տխուր օդի

նման: Գէշ կերպով կը հազար: Բժիշկին դարմանումը եւ մօրս խնամքը ապարդիւն էին: Օրէ օր սկսաւ հիւծիլ: Յուզումս անսահման էր: Մօրս հետ, հօրմէս մնացած Ռէշատ ոսկիները թղթադրամի վերածեցինք, ուրիշ բժիշկներու ալ դիմեցինք, բայց ամէն բան անօգուտ էր: Այդ ժամանակ դարմանումի միջոցները յառաջացած չէին: Ինք ալ չափէն աւելի զգայուն ըլլալուն, ծաղիկ հասակին մահացաւ՝ մեզ եւ իր երկու որբուկները՝ Ազնիւն ու Ովսաննան, մատնելով խոր սուգի: Ահաւասիկ ջարդի զոհ մը եւս:

Այս չէր բաւեր, վրայ հասաւ երկրորդ ողբերգութիւնը: Ազնիւը վարակուեցաւ կապոյտ հագէ (տիֆթերիա): Անո՛ր ալ դարմանումը բախտին մնացած ըլլալով, անո՛ր ալ մահը չուշացաւ: Ա՛ն ալ եղաւ ջարդի նոր զոհերէն մին:

Ովսաննան գեղեցիկ օրիորդ մը եղած էր. ատեն ատեն կը բերէի մեր տուն ու կը զուարճացնէի: Մարիամին ի յիշատակ ուզեցինք զինք մեր քով առնել, բայց հայրը չյօժարեցաւ: Արթինը փոխադրուեցաւ Կէտիկ Փաշա թաղը եւ վերամուսնացաւ Ազնիւ անուն կնոջ մը հետ:

Անգամ մը մայրս զիս տարաւ ուսու հիւպատոսին տունը: Հիւպատոսը պատուիրած էր որ անպայման երթամ: Պոլսոյ հիւպատոսարանը տակաւին խորհրդայնացած չէր: Սեղանը ճոխ, ծրարներով չոքոլա, իրար վրայ լերան նման դիզուած ձմերուկներ: Մէկ կողմէ կը ճաշէին ու կը խմէին, միւս կողմէ, պտուղէն ետք, տեւապէս եռացող սամավարէն թէյ կուլ կուտային: Ամառները կ'անցընէին Մեծ կղզին՝ խիտ ծառերով զարդարուած դղեականման

տուն մը վարձելով: Երբ թուրք կառավարութիւնը ճանչցաւ Խորհրդային Միութիւնը, հիւպատոսը պաշտօնանկ եղաւ և եկամուտէ զրկուելով՝ ամբողջ ընտանիքը խեղճացած ցիր ու ցան եղաւ: Պատճառն այն էր որ ան մերժած էր ընդունիլ համայնավարութիւնը:

Մայրս աշխատանքի անցաւ Փրոֆ. Կարապետեանի ընտանիքին մօտ:

Հսայեան վարժարանի Ե. Կարգը հասեր էի: Դպրոց ուշ մտնելուս՝ տարիքս դասարանիս համապատասխան չէր, բայց երբեք վերաքննելի չէի ունեցած եւ, հակառակ գիրք գնելու դրամ չունենալնուս՝ ընկերներուս գիրքերէն օգտուելով միշտ յաջողութեամբ փոխած էի դասարանները:

Իբրեւ որբ՝ կէսօրուան վարժարանին մէջ մեծ ախորժակով կ'ուտէի միսով լուբիան, որուն կը յաջորդէր հրուշակը (հէլվա):

Հսայեան վարժարանին ներքեւ գտնուող Ս. Յարութիւն մատրան տիրացու կարգեցին զիս: Շատ ուրախ էի, մանաւանդ որ ամէն Զատիկ նոր կօշիկ կը ստանայի: Տակը «գապարա» անունով ծանօթ գլուխը կլոր տեսակ մը գամ գամել կուտայինք, որպէսզի աւելի երկար դիմանար:

Բնաւ չեմ մոռնար ուսուցչուհի Ազգանոյշին զոհողութիւնը: Մատոյեանին եւ ինծի համար իր գնած ձկան իւղը ամէն առաւօտ դգալով կը խմցնէր մեզի, որպէսզի առողջ մեծնանք: Մենք ջարդի զոհերու զաւակներ ըլլալնուս, նիհարակազմ էինք. մեզ կազդուրելու մեծ քրոջ պարտականութիւն մը կը կատարէր ան այդպիսով:

*Զախէն աջ, ոտքի՝ մայրս, Սիմա քոյրս եւ հօրաքոյրս:
Նստած՝ քրոջս աղջիկը՝ Մարին:*

Տնօրէն Մեսրոպեանը շատ կանոնապահ, խստադէմ անձ մըն էր, որմէ բոլորս կը վախնայինք: Օր մը բոլորովին անակնկալ կերպով դասարան խուժեց: Քար լուռ թիւն տիրեց: Սապէս սկսաւ. «Տղա՛ք, ձեզմէ ոմանք իրենց ուսումը պիտի շարունակեն այլ վարժարաններու մէջ. ոմանք ալ զանազան պատճառներով գործի պիտի լծուին իրենց եւ իրենց ընտանիքին ապրուստը ապահովելու համար: Զեզի յորդոր մը ունիմ: Հայ ազգը եղեզ մըն է. երբ փոթորիկը գայ՝ ան գլուխը մինչեւ գետին կը խոնարհեցնէ. բայց փոթորիկը անցնելուն պէս՝ դարձեալ կը կանգնի»: Մինչեւ այդ պահը իրմէ միայն կը դողայինք ու զինք չէինք սիրեր՝ շատ խիստ գտնելով: Տղայակա՛ն մտածումներ: Այդ օրէն սկսեալ ան դարձաւ մեր ամենէն սիրելի անձերէն մէկը եւ մեր մէջ արթնցուց ազգային ոգի: Գալով Թրքաբան ու արեւելեան լեզուներու մասնագէտ Ստեփան Կուրտիկեան էֆէնտին, Թուրքիոյ Հանրապետութեան առաջին նախագահը՝ ջարդարար Մուսթաֆա Քեմալ (հետագային՝ Աթաթիւրք), որ գաղտնօրէն մշակութային ջարդ մը ծրագրած էր՝ ոչ-թուրքերը թրքացնելու նպատակով, զինք հրաւիրեր էր Անգարա, մասնակցելու թրքերէն լեզուի բարելաւման ժողովին: Այդպիսի արժէքաւոր անձ մըն էր Կուրտիկեան:

Կուրտիկեան էֆէնտին օր մը զիս դասի հանեց եւ հարցումներ ուղղեց: Բոլոր պատասխանները գիտնալով հանդերձ, երկու հարցումի կաղացի: Զիս սոսկալի կերպով ջախեց իբրեւ ծոյլ եւ անպէտ ու ես դողալով եւ նեղսրտած տեղս անցայ: Յետոյ կանչեց

Օննիկը, որ կարծես յամր էր դարձած. ո՛չ մէկ հարցումի պատասխանեց ան: Իբրեւ պատիժ՝ քարե-տախտակին մօտ ոտքի կանգնեցուց զինք:

Ձմեռ էր: Վառարանը ճաթուտալով կը փալփէր: Միջոց մը ճաթուտիւնը դադրած էր. փայտը հատնելու վրայ ըլլալու էր: Լաւ բան մը ընելու հմար՝ Օննիկ փայտ նետեց վառարանին մէջ: Ուսուցիչին աչքէն բան չէր փախչեր: Օձիքէն բռնելուն պէս՝ բացաւ դուռը եւ կռնակին բռունցքի հարուած մը տալով դուրս ըրաւ դասարանէն, ըսելով. «Տօ անպիտա՛ն, ես քեզ ոտքի կայնեցուցի որ դասի՞դ նայիս, թէ՛ վառարանը փայտ նետես»:

Այդ իրիկուն մինչեւ ուշ ատեն թրքերէնի դասին վրայ աշխատեցայ, որպէսզի յաջորդ օրը չյանդիմանուիմ: Սպասածիս նման, յաջորդ օրը դասի կանչուեցայ: Բոլոր հարցումներուն ճշգրիտ կերպով պատասխանեցի, բացի վերջինէն: Ա՛լ բերանն էր որ բացաւ ու աչքն էր որ գոցեց.

— Տօ սէնին քիմի՞ն վար. պապան վա՞ր մի (տօ դուն ո՞վ ունիս. հայր ունի՞ս):

— Պապամ եօք. աննէմ վար (հայր չունիմ. մայր ունիմ):

— Աննէն նէ՞ քաբար (մայրդ ի՞նչ կ'ընէ):

— Իշէ կիտէր (գործի կ'երթայ):

— Կէօրիւեօրմուսուռուռզ հիսիզ թէմպէլ աւա-նակը, աննէսի իշէ կիտիք մէքթէպէ եօլլուեօր քի ատամ օլսուն տէյի պու հայլազ տա տէրսինէ չալըշմըջօր (կը տեսնէ՞ք, անզգայ, ծոյլ աւանակը. մայրը գործի կ'երթայ որ զաւակը դպրոց ղրկէ, որպէսզի կարդայ-մարդ ըլլայ, այս անհոգ ծոյլ

աւանակն ալ դասին չ'աշխատիր): Կորսուէ՛ դիմացէս, երեսդ չտեսնեմ անգամ մըն ալ, անմիտ:

Կարծես ջերմէ բռնուած ըլլայի. երեսներս կ'այրէին: Դողալով տեղս նստայ: Կը մսէի: Վերարկուս կախուած տեղէն առի եւ կռնակս անցուցի տաք-նալու համար:

Քննութիւններու ժամանակը մօտեցած ըլլալով, ա՛լ զիս դասի հանելու ժամանակ չէր մնացած: Պնալը կղզին գացի հետս պանիր, ձիթապտուղ եւ հաց առնելով, որպէսզի պազար իջնելով ժամանակ չկորսնցնեմ: Հոն լաւ մը պարապեցայ: Երբ վերջին շոգենաւով տուն դարձայ, մայրս մտահոգուիլ սկսած էր: Կեանքիս մէջ այդքան կարեւորութիւն ուրիշ բանի չէի տուած. որոշած էի Կուրտիկեան էֆէնտին քով պզտիկ չմնալ:

Հասաւ քննութեան ժամանակը: Վարժարանին մեծ դասարաններէն մին քննիչին յատկացուած էր: Կարգը իմս էր: Նախ քիչ մը վախով, ապա վստահ քայլերով ներս մտայ եւ բարեւեցի: Քննիչը ամպիոնին առջեւ նստած կը հետեւէր:

Կուրտիկեան էֆէնտին հարցում է որ տեղացուց իրարու ետեւէ: Բոլորին կը պատասխանէի: Տակաւին կը շարունակէր հարցնել, երբ քննիչը «Ա՛լ կը բաւէ, ուրիշը կանչենք» ըսաւ: Ուրախ էի: Բայց ուսուցիչս ըսաւ. «Ան զիս շատ յոգնեցուցած է. ես ալ զինք պիտի յոգնեցնեմ»: Ըսաւ ու քարետախտակին վրայ «Փարսի» հարցումներ ուղղեց:

Մտքէս «Մարդ Աստուծոյ. ձգէ՛ երթամ» կ'ըսէի. բայց միւս կողմէ ալ ինքնավստահ կը պատասխանէի, քանի որ լաւ սորված էի:

Երբ այդ հարցումներուն ալ պատասխանեցի, ուսուցիչս դարձաւ ու ըսաւ.

— Կեցցե՛ս: Տասի վրայ տասը կուտամ քեզի: Պարոն քննիչին քով պարծանքով դասարանին առաջինին ինը տուի. նայէ՛ որ միշտ այսպէս լաւ բաներու քինախնդիր ըլլաս: Զիս ամէցուցիր. դա՛րձեալ կը շնորհաւորեմ քեզ:

Ուրախութեանս չափ չկար. գացի համբուրեցի անմահ Կուրտիկեանին ձեռքը: Անմահ, քանի որ ան միշտ կ'ապրի իմ մէջ: Հիմա կա՞յ արդեօք այսպիսի հոգատար եւ մտրակող Կուրտիկեան մը: Զե՛մ կարծեր: Լոյսերու մէջ ապրի:

Էսայեան վարժարանն աւարտեցի լաւ նիշերով: Տան դրացուհին՝ Տկն. Թէրզեան, երաշխաւոր եղաւ ու Կեդրոնական արձանագրուեցայ:

Ա՛լ տղամարդ եղած, Շիշլիի մարզական ակումբի խաղերուն կը մասնակցէի: Դպրութիւնը փոխարինած էի մարզական խաղերով, որոնք զիս աւելի կը հետաքրքրէին:

Դպրոցին վերնայարկի գոց դաշտը թուղթէ գնդակով ոտնագնդակի մրցում կը կատարէինք: Խաղը լուրջ էր: Կռիւ ծագեցաւ մեր միջեւ: Իրար անցած կը կռուէինք: Շաւարշը, ծեծէ վախնալով, դրան ետին պահուրտած էր: Հայերէնի ուսուցիչ Քէշիշեանը զինք տեսնելով, օձիքէն բռնելով «Գնա՛ կռուէ, ծեծէ՛, ծեծ՛ կեր» ըսելով զինք հրեց խառնիճաղանձին մէջ:

Յաջորդ օրը, ուսուցիչը մեզի ըսաւ. «Երէկ տեսայ ձեր կռիւը: Ծեծեցիք ու ծեծ կերաք: Զեզմէ մէկը կռիւէն փախած էր: Երբեք մի ստրկանաք. ձեր

արժանապատուութիւնն ու ազգը պահելու համար կռուեցէ՛ք երբ պէտք ըլլայ: Զեր իրաւունքին միայն ուժով, ձեր ուժը դիմացինին պարտադրելով կրնաք տիրանալ: Կարդացէ՛ք Ռաֆֆիի «Խաչագողի Յիշատակարանը», «Ջալալեդդին»ը, «Խենթը», «Կայծեր»ը եւ ուրիշ գործեր՝ եթէ կարենաք գտնել: Ռաֆֆիի ստեղծագործութեան մէջ կը գտնէք հայութեան, հայ տէրութեան կորուստին պատճառները եւ մեր քաղաքականութեան պատճառած աղէտները, այսօրուան հայուն դատը: Ան երկար տարիներ առաջ այսօրուան Մայր Հայաստանը երազած է, ապագան գուշակած է»:

Դասընկերներով գտանք յիշուած գիրքերը եւ ձեռքէ ձեռք անցընելով սկսանք կարդալ: Ազգային ոգիի կրակը սկսաւ այրել սիրտս: Քէշիշեանը դարձած էր պաշտելի ուսուցիչս: Վստահ եմ թէ բոլոր կարդացող դասընկերներս նոյնը զգացած ըլլալու են: Վառ մնայ յիշատակն անոր. ա՛ն ալ ըլլայ լոյսերու բնակիչ:

Քէշիշեանը դասի ժամանակ ուսուցիչ էր, իսկ Շիշլիի ակումբին մէջ՝ ընկեր: Ան իմ Կղեմէս անունս չէր հաւնած: «Անունդ հայու անուն չէ. փոխէ՛», կ'ըսէր: Երբ միասին սեղանի գնդակ (փինկ-փոնկ) խաղայինք, զիս Վահէ կը կոչէր: Կը պաշտէի զինք:

Միջնակարգը վերջին տարիս եղաւ: Մայրս եւ հօրաքոյրս տարիք առած էին ու չէին կրնար ուսումնա հոգալ: Արդէն խիղճս ալ չէր արտօներ որ անոնք աշխատէին իրենց այդ տարիքին:

Գարագիւղ թափածոյի գործատեղի մը գործի մտայ: Վարպետս՝ Պետրոս, լաւ մարդ էր: Կրակին

առջեւ իր տուած կաղապարները կը թափէի: Շաբաթը 8-9 ոսկի կ'անցնէր ձեռքս, ինչ որ 1936ին լաւ եկամուտ էր: Մէկ ոսկին վար կը դնէի իմ ծախսերուն համար, մնացեալը կուտայի մօրս՝ յատկացնելու տան ծախսերուն: Օր մը սաստիկ քրտնեցայ: Իրիկուան մօտ կը դողայի ու կրակներու մէջ կ'այրէի: Զկըցայ գործս շարունակել: Արդէն հոն ապագայ չկար. ուստի գործը ձգեցի:

Ընկերներէս մին՝ Շաւարշը, Perlodante ակռայի մաքրիչ դեղի ծանուցումի գործ մը ճարեց ինծի: Բերայէն մինչեւ Գատըգիւղ խանութները քալելով կը շրջէի եւ իրիկունը տուն կը դառնայի: Օր մը այնքան յոգներ էի, որ հագիւ տուն դարձած, սէտիորին վրայ ինկեր քնացեր էի: Ի տես վիճակիս, մայրս յորդորեց որ ա'լ գործի չերթամ: «Պարապ մնալը տաժանելի գործէն աւելի նեղացուցիչ է, մա'յր», պատասխանեցի:

Պատրաստ հագուստի վաճառական Պօղոս Յովնանեանին մօտ հաշուակալ դարձայ եւ շաբաթական չորս ոսկիով սկսայ աշխատիլ: Բերայէն Զաքմաք-ճըլար երթալ գալ մը պէտք էր ասոր համար: Վարպետս կեսարացի տգէտ, ազահ, կոպիտ, ջղային եւ հայհոյաբան մէկն էր: Գործս կը սիրէի եւ ամէն բանի ուշադիր էի:

Խանութին դերձակը՝ Ակոբ աղա, չոր, նիհար, դեղին պելուով, մեքենայով շարունակ վրայէ վրայ դիգուած կերպասներէն բաճկոն, տափատ, եւն. կը կտրէր ու կարելու համար Սարգիս աղային գործատեղին կը ղրկէր շինուածանիւթերով միասին: Երկուքը մէկ Սարգիս աղան կուգար կամ լուր

կ'ընէր որ շինուածանիւթ տանք, որպէսզի գործը լմնցնէ: Պօղոս աղան կը կատղէր ու կը բացագանչէր. «Շինուածանիւթ տուինք, ի՞նչ է ուզածը»: Այսպէս կը շարունակուէր: Կը թուի թէ Ակոբ եւ Սարգիս աղաները համաձայնաբար շինուածանիւթին դրամը կէս առ կէս կը բաժնուէին: Ի՞նչ ընէր Ակոբ աղան: Ամէն օր մինչեւ իրիկուն արիւն-քրտինք կ'աշխատէր ու ոչինչ կը ստանար. Սարգիս աղան ալ աժան գինով կը կարէր. եթէ այդպէս չընէին՝ չէին կրնար ապրիլ: Արդէն ըսուած է՝ կշտացուր, որպէսզի չգողնայ: Բայց ես երկուքն ալ կը դատապարտէին չո՞ւր ըստ ի բաց յաւելում չէին պահանջեր: Կացութեան դարմանը սապէս գտայ: Տետրակի մը մէջ կ'արձանագրէի ինչ որ կը ղրկէինք Սարգիս աղային. իսկ բեռնակիրէն ալ կը պահանջէի անոր ղրկուածներուն դիմաց ստորագրութիւն:

Բաւական ատեն ձայն չելաւ: Օր մը Սարգիս աղան եկաւ շինուածանիւթ պահանջելու: Վստահ էի թէ արդէն տուած էինք. բայց քանի որ տետրակը աւելի լաւ գիտէր, բացի զայն եւ պաղարիւնութեամբ իրեն ցոյց տուի իր ստորագրութիւնը: «Տուէ՛ք եւ հաշիւէս իջեցուցէք. թերեւս տղաքը չգիտնալով ուրիշի համար գործածած են», պատասխանեց:

Թէեւ գործը լաւ մը սորված էի, բայց յաւելումը չէր գար: Վարպետիս մէկ բարեկամին միջոցով յաւելում պահանջեցի: Յանկարծ պոռչտուք մը փրցուց. փողոցէն անցնողները դրան առջեւ հաւաքուեցան՝ կարծելով թէ բան մը պատահած էր: Դէպքէն ազդուած ու սրդողած, վարպետիս մեծ տղուն՝ Հրանդին ըսի թէ այլեւս չեմ կրնար

աշխատիլ հող եւ իրենց տասնհինգ օր պայմանաժամ տուի որ իմ փոխարէն մէկը գտնեն: Հրանդը չուզեց որ հեռանամ. ըսաւ թէ հայրը իրեն հետ ալ այդպէս կը վարուի: Յորդորեց որ հօրը խօսքը անտեսեմ եւ ի՛րը նկատի առնեմ: Բայց ես արդէն որոշումս տուեր էի:

Յակոբ Թէրզեանը գոց շուկային մէջ պատմուճանի (հրգաճը— գիւղացիներուն կողմէ ձմեռը գործածուող հագուստ) գործատեղիի մը մէջ գործ ճարեց ինծի համար: Քանի մը շաբաթ ետք արդէն զղջացեր էի նախկին գործս ձգած ըլլալուս: Վարպետս շփացած հարուստի զաւակ մըն էր եւ գործ բան ձգած ընկերոջը հետ միայն աղջկայ խօսք էր որ կ'ընէր:

Այս գործն ալ ձգեցի եւ գոց շուկային ոսկերչաց հրապարակին վրայ հարսանեկան հագուստներու եւ կանանց վերարկուի վաճառատան մը մէջ գրագիր դարձայ: Հոս աւելի լաւ կը զգայի: Տէրերէն մին՝ Բարսեղ, թրքացած էր եւ կը կոչուէր Շահապ. իսկ միւսը՝ Գատրի, լազ մըն էր: Երկուքն ալ լաւ կը վարուէին հետս:

Երբ բանակային ծառայութեանս ժամանակը հասաւ, Սօֆի հօրաքոյրս պէտէլի (զինուորական փրկագին) դրամը տուաւ: Վեց ամսուան բանակային ծառայութեանս մեծ մասը կաշառքի ուժով առանց գործս կորանցնելու լրացուցի:

Այդ միջոցին գերման հիթլէրական բանակները Աւստրիան գրաւած էին եւ կը պատրաստուէին Ֆրանսայի վրայ քալել:

— Մայրիկ, կա՛մ ես, կա՛մ աղբարիկս լաւ կ'ըլլայ

որ Պէյրուլթ երթանք. այս պատերազմը հոգ կանգ պիտի չառնէ, պիտի ընդլայնի,— ըսի մօրս:

— Հա՛, հիմա որ հացերնիդ պիտի ուտեմ՝ ձգեցէք փախէք,— եղաւ պատասխանը:

— Մայրիկ, գաղափար մըն էր որ յայտնեցի. մի՛ վախնար. տեղ չենք երթար,— հարցը փակեցի՝ սիրտը չկոտրելու համար:

Հազիւ վեց ամիս անցած էր, գերման բանակները Ֆրանսան, Պելճիքան, Հոլանտան, Տանըմարքը, Լեհաստանը գրաւեր եւ դէպի Ռուսմանիա, Հունգարիա, Եռկոսլաւիա արշաւել սկսած էին: Իր համաձայնակից Իտալիան ալ Յունաստանի վրայ յարձակած էր, բայց արի յոյն զինուորներուն կողմէ ծով թափելու վտանգին մատնուած: Գերմանացիները օգնութեան հասնելով, տասնութ օրէն Յունաստանն ալ գրաւած էին:

Այդ միջոցին, Թուրքիոյ մէջ ոչ-մահմետական փոքրամասնութեան քսան դասակարգի մէջ գտնուողները զինուոր տանելու պատրուակով սկսան տուներէն ու փողոցներէն հաւաքել: Կիրակի մը Թաքսիմ, Թալիմհանէ բացօթեայ սրճարանը նստած թէյ կուլ կուտայի ու կը սպասէի ընկերներուս, որպէսզի միասին շարժապատկեր երթանք: Վահանը եկաւ եւ ականջիս փսփսաց որ անմիջապէս տուն երթամ, նշելով որ զինուոր կը հաւաքեն եւ զիս ալ կրնան տանիլ: Վահանը տակաւին քսան չկար: Քովի բլուրը ուղղուեցայ տուն իջնելու համար, բայց գրաւուած էր: Դէպի Նէա Աղօրա (նպարավաճառատուն մը) ուղղուեցայ Յարութիւնին հետ: Անկիւնը, միջահասակ անձ մը անձնագիրս խնդրեց: «Քովս չէ,

երթամբ բերեմ», ըսի: Մարդը ազնիւ եւ բարեհոգի մէկն էր: «Տղա՛ս, շիտակ տո՛ւն գնայ եւ երբեք դուրս չելլես: Ես քեզ չեմ տանիր, բայց ուրիշը անպայման կը տանի», ըսաւ: Շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ անմիջապէս տուն հասայ: Ի՞նչ տեսնեմ. Հօրեղբօրորդիս՝ մեծ Մինասը, Գոմ Գաբուէն փախուստ տուեր ու մեր տունը ապաստաներ է՝ զայն աւելի ապահով նկատելով: Մայրս զիս տեսնելուն, ըսաւ.

— Ա՛խ, ես ի՞նչ սխալ գործեցի. պատճառ եղայ հոս մնալուդ:

Ըսաւ ու ծունկերը սկսաւ ծեծել: Ան կուլար՝ յիշելով հօրս շուկայէն ջարդի տարուիլը: Ատկէ զատ՝ մեծ Մինասը երկու անգամ աքսորական դարձած ու վերադարձած էր:

— Մայրիկ, մի՛ վախնար. մենք պիտի երթանք ու ողջ-առողջ վերադառնանք,— ըսելով քաջալերեցի մայրս. բայց իրականութիւնը ինծի հարցուցէք:

Յաջորդ օրը կանուխէն եղբօրս կօշկակարի Sheffield պողպատէ դանակը անընդհատ սրելով ածելիի վերածեցի: Եթէ ոստիկան մը գար զիս տանելու՝ պիտի սպաննէի եթէ յաջողէի: Վստահ էի որ մեռցնելու պիտի տանէին եւ ոչ թէ բանակային ծառայութեան: Ռաֆֆին կը յորդորէր մեռցնելու եկողը մեռցնել...: Չորս օր ետք զինուորական մասնաճիւղէն սկսան զինուորական տարազներ բաժնել: Օրէնքով զինուորին չէին կրնար դպչիլ. մահացու վտանգը մասամբ անհետացած էր:

Ջարդի ժամանակ հայ բանակայիներէն շատերու հարազատները պէտէլ տուած էին բանակայիները տուն բերելու համար, եւ բոլորը միասին

Ջարդուած էին, ինչպէս եղած էր իմ հօր եւ իրեն համար պէտէլ վճարած հօրեղբօրս պարագային:

Փացի, տարագա առի Սուլթան Ահմէտի մզկիթը, որուն ճարտարապետը կրօնափոխ դարձուած հայ Միմար Սինանն էր: Մզկիթը դարձած էր հաւաքատեղի. հոն պիտի գիշերէինք: Մզկիթին չորս բոլորը զինուորներով պաշարուած ըլլալով, թռչուն անգամ չէր կրնար խոյս տալ:

Մթննալու վրայ էր: Կը շրջէի երկաթեայ պատուհաններուն մօտ: Գերի մը անապարանքով պատուհանին մօտեցաւ: Դուրսը պարզ հագուած կին մը կը սպասէր: Մարդը արգելափակեալներուն բաժնուած հացը այդ կնկան երկարեց եւ անհասկնալի բաներ փսփսացին իրարու: Խորհեցայ թէ տունը երախայ ունէին եւ հացը կնկան տուած էր, որպէսզի անօթի չմնան: Եթէ սկիզբէն գիտնայի թէ այդ է իրականութիւնը, ես ալ իմ բաժինէս մաս մը կուտայի. բայց ուշ էր արդէն եւ զղջում կը զգայի: Այս մէկը ըստ բախտի տեսածս էր: Արդեօք չկայի՞ն ուրիշներ ալ ասոր նման:

Յաջորդ օրը կէս քուն կէս արթուն Սիրքէճիի առաքման կեդրոնը (սէֆքիաթ) ղրկուեցանք, հոնկէ ալ ոչխարներու պէս իրարու վրայ դրուելով ձկնորսական բռնատարով ճամբայ հանուեցանք: Մեր նաւուն կը հսկէր զինուոր մը: Պահանջեց որ ով որ զմեղի, դանակ, պատառաքաղ, որեւէ կտրելիք կամ պատառոտելիք իր կամ կարմիր դեղ (թենթիւրիօտ) ունի՝ յանձնէ, ապա թէ ոչ ծանր պատիժի պիտի ենթարկուի: Հայ երիտասարդ մը՝ Solingen գործարանի Թուրքիոյ ներկայացուցիչին զաւակը, զուիցերիա-

կան դանակ մը յանձնեց: Ասիկա այնպիսի դանակ էր, որ միաժամանակ կրնար գործածուիլ թէ՛ իբրեւ զմելի, թէ՛ իբրեւ մկրատ, գարեջուրի շիշ բանալիք, եղունգ կտրելիք, եւայլն: Գերմանական գործարանին կողմէ նուէր ղրկուած էր:

— Ինչո՞ւ իրեն տուիր, բարեկամ. ինծի տայիր՝ ես կը պահէի: Կա՛մ ալ կամաց մը ծովը նետէիր: Զէնք ունեցողին՝ զէնք մը եւս տուիր. թշնամին աւելի զօրացուցիր,— ըսի իրեն:

Վերջապէս նաւը հասաւ նախապէս որոշուած վայրը՝ Թուզլա: Կայարանը մեզի սպասող ոչխարի վակոններուն մէջ դարձեալ իրար վրայ թխմուեցանք: Յատակը լի էր ոչխարի աղտեղութեամբ: Վակոնները իրարու զարնուելով սկսան յառաջանալ. մահուան կարաւանն էր որ յառաջ կ'ընթանար: Թէ ո՞ր կ'երթար շոգեկառքը, ոչ ոք գիտէր: Կացութիւնն այնպիսին էր, որ նոյնիսկ միգել կարելի չէր:

Կէսօրուան մօտ շոգեկառքը կանգ առաւ: Բոլորս դուրս խուժեցինք՝ մեր բնական կարիքները հոգալու: Այդ պահուն էր որ նկատեցի թէ ոջիւնները զինուորական ջոկատներու նման շարուած սրունքներուս վրայ վեր ու վար կ'ընեն: Մաքրել անկարելի էր: Անմիջապէս հանեցի գուլպաներս, նետեցի խոտերուն վրայ եւ սիրելի մօրս տեղաւորած գուլպաներէն զոյգ մը հանելով հագայ ու գոնէ միջոցի մը համար հանգստացայ:

Յաջորդ օրը, կէսօրին, շոգեկառքը կանգ առաւ էսկիշէհիւրի կայարանը: Զաւարէ փիլաւին ու անուշահոտ իւղին բուրմունքը տարածուած էր ամէն կողմ: Բոլորիս ախորժակը գրգռուած էր: Ուղղակի

անակնկալ մը եղաւ այդ խարաւանքն մեզի համար: Միտքէ անգամ չէինք անցուցած նման հացկերոյթ մը: Կրնամ ըսել թէ այդքան համով փիլաւ, բացի մօրս եփածէն, ոչ մէկ տեղ կերած էի: Մաղթեցինք որ բարին ըլլայ այդ հիւրընկալութենէն ետք:

Փողերը հնչեցին. ոտքի ելանք: Մարաջախտ Ֆեվզի փաշան կուգար: Ուրիշ երկաթուղագիրծի վրայ շոգեկառք մը եկաւ: Ամենայետին վակոնը տարբեր էր նախորդներէն: Անոր պատուհանէն գլուխը դուրս հանած Մարաջախտը երբ «Նասըլսընդ էվլաթլարըմ» (ինչպէ՞ս էք, գաւակներս) հարցուց, բոլորս գոռացինք «Սաղ օլ» (ո՛ղջ եղիր): Քիչ մը յուսադրուեցանք: Աւելի ուշ, ականջէ-ականջ, իմացանք որ Ֆեվզի փաշան իսմէթ փաշային հետ երկար վիճաբանութենէ ետք յաջողած էր գինուորական տարագ հագնիլը պարտադրել եւ ասոր համար այցելութեան եկեր էր:

Իսմէթ փաշա սովալլուկ գայլը ուզեր էր մեզ 1915ին պատահածին նման պարզ հագուստով աքսորել եւ առիթը ներկայանալուն՝ ջարդել: Իսմէթ մտադրած էր Երիտթուրքերուն հետեւողութեամբ հայութիւնը բնաջնջել առաջին առիթով:

Քսան տարիքը բոլորած հայերն ու այլ փոքրամասնութիւններ իրենց կեանքը կը պարտին մասամբ նաեւ Ֆեվզի փաշային՝ ամերիկեան ու խորհրդային կառավարութիւններուն եւ անոնց քաջարի ժողովուրդին ու գինուորներուն կողքին:

Շնորհիւ ամերիկացի եւ խորհրդային գինուորներուն, կարելի եղաւ ճեղքել գերման ֆաշիստական բանակները երկուքի եւ զանոնք ջախջախել ու գերի վերցնել:

Եթէ պատահէր որ գերմանացիները ջախջախէին ամերիկեան զօրքերը արեւմտեան Եւրոպայի մէջ եւ խորհրդային ուժերն ալ Ստալինկրատի շուրջ, Ինչօնին պատրաստուած էր յարձակելու Հայաստանի վրայ եւ ապա միանալու Ատրպէյճանի, Տաղիստանի, Աֆղանիստանի, Իւզպէքիստանի եւ Թուրքմենիստանի, մահմետականներուն հետ իր երազած թուրանական մեծ կայսրութիւնը կազմելու եւ ինքզինք կայսր հռչակելու համար:

Նման պարագայի մը, բնականաբար ոչ-մահմետականները եւ մանաւանդ հայերս պիտի ջարդուէինք ու ոչնչացուէինք: Թուրքերը պիտի գրաւէին մեր ստացուածքները, եկեղեցիները, դպրոցները եւ գործատեղիները. պիտի առեւանգէին հայ կիներն ու աղջիկները, եւ պիտի ընէին ամէն տեսակի սրիկայութիւն: Ես չեմ կրնար մոռնալ Ֆէվզի փաշային ըրած բարիքը եւ կ'աղօթեմ Ամերիկայի, Խորհրդային Միութեան, Անգլիոյ բանակայիններուն, եւ մանաւանդ Ֆրանսայի ընդլատակեայ ընդդիմութեան ու այլ փոքր պետութիւններու զինուորներուն համար, որոնք անպատմելի չարչարանքներ կրեցին եւ զոհուեցան, որպէսզի մարդկութիւնը փրկեն բարբարոսներու ձեռքէն:

Այցելութեան արարողութիւնը երբ վերջ գտաւ, վակոնները շարժեցան: Գիշեր-ցերեկ կ'երթայինք՝ տիուր մտածումներու մատնուած:

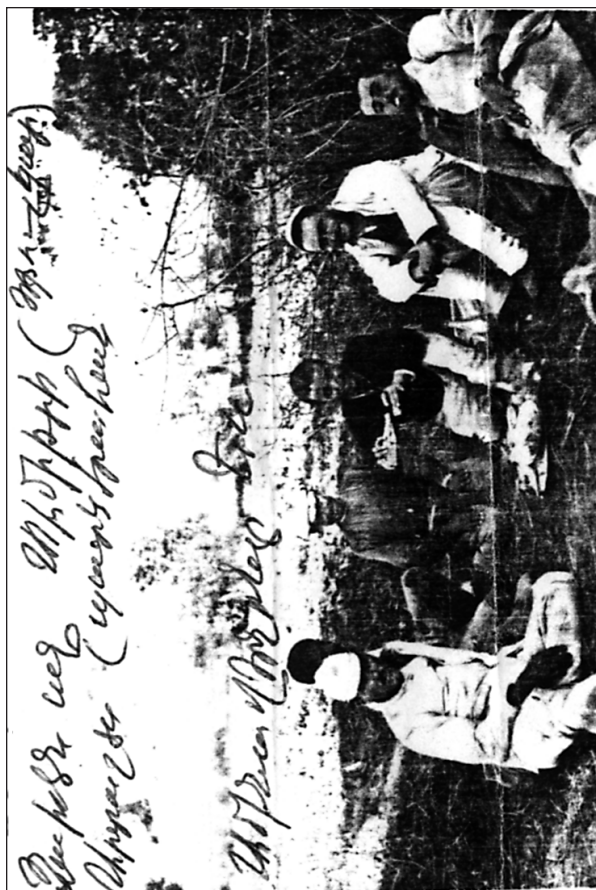
Հասանք Եօզկաթի երկաթուղակայարանը՝ Երքէօյ: Մեզ տեղաւորեցին կոտրած-թափած օթօպիւսներու մէջ եւ կարծեմ իւրաքանչիւրէս մէկուկէս ոսկի պահանջեցին երթեւեկի իբրեւ ծախս: Չեմ

գիտեր թէ բոլորը կրցա՞ն վճարել: Ամէն քայլի կողոպուտ էր: Եօզկաթի մէջ մեզի տրամադրեցին առժամեայ տուն մը: Լաւ շինուած եւ լաւ պահպանուած տուն մըն էր: Ո՛վ գիտէ, թերեւս ալ ժամանակին հայու մը պատկանած է. չեմ կարծեր թէ թուրքերը այդպիսի տուն կրնային շինել:

Մեզի դուրս երթալ չէին արտօներ: Արթին անունով 11-12 տարու տեղացի հայ տղեկ մը սափորով ջուր կը բերէր՝ իր հայ եղբայրներուն ծառայելու համար: Կարճ ժամանակէ մը ետք, բլուրի մը վրայ շարուած վրաններու տակ տեղաւորուեցանք: Խեղճ մօրս պատրաստած ծածկոցը գետինը կը փռէի, գինտորական վերարկուն վրաս կը տարածէի, բարձի տեղ ալ քար մը գլխուս տակ դնելով կը քնանայի: Գիշերները ցուրտ ըլլալուն, մարմնիս ո՛ր կէսին վրայ որ քնացած ըլլայի, այդ կէսը սառած կ'արթնայի: Միտքէս կ'անցնէի թէ հո՛ղ ալ պիտի ըլլար իմ գերեզմանը՝ առանց սիրելիներուս ներկայութեան եւ առանց յուղարկաւորութեան: Ամէն առտու ողջ առողջ արթննալս հրաշքի պէս բան մըն էր:

Վրաններու շարքերուն միջեւ գտնուող միջոցը կարծէք պազարի տեղ ըլլար. ոմանք սուրճ կ'եփէին ու կը ծախէին, ուրիշներ շուկայէն ուտելիք բերելով կը ծախէին ու դրամ կը շահէին: Բաւական հարուստ գործի մարդիկ կային մեր մէջ: Ես ընկերոջս հօրը եփած սուրճը կը բաժնէի մի քանի ղրուշի դիմաց, այնպէս որ գրպանի դրամս ծախսելու կարիքը չէի ունենար:

Բարեբախտութիւն էր որ վրանիս մէջ առանձին չէի գգար: Պոլիսէն ընկերս՝ Արտաշը հետս էր:

Քաղաքի մեջ՝ Տիմիթի (պուլկար), Արտաշէս (պատկերահան) եւ
 եւ (ամենակերպիւնը). Եօգկաթ:

Քեռայրս տարբեր վրան տեղաւորուած էր: Նախա-
ճաշի ապուրը (քարաւանա) ուտուելիք բան չէր:
Գիւղացիներէն հաւկիթ գնելով հում կուլ կուտա-
յինք, վրայէն ալ ջրամաններէն (մաթարա) ջուր կը
խմէինք, քանի որ հաւկիթ եփելու միջոց չունէինք:
Եօզկաթի ջուրը սքանչելի էր, մարսողական եւ
կազդուրիչ: Կարծեմ օդն ու ջուրն էին մեզ ողջ
պահողը:

Անգամ մը, առաւօտեան, գործէն փախչելով
վրաններէն անտեսանելի հեռաւորութեամբ բլուրի
մը եզերքը գացինք հանգչելու: Բլուրին վարը,
պարտէզի մը մէջ, շուրջը եզերապատուած տուն մը
կ'երեւէր: Քիչ ետք, պատուհանէն մարդ մը «Բարի
եկաք, ի՞նչ կ'ընէք. հրամայեցէք նստինք: Ձեզի թան
հրամցնեմ» առաջարկեց ու քանի մը անգամ
հրաւէրը կրկնեց: Երբ «Ժամանակ չունինք. քիչ ետք
մեկնումի պահն է» պատասխանեցինք, տեսաւ թէ
քովը երթալու միտք չունինք, զայրացած գոչեց. «Տօ
անպիտաններ, ձեր հայրերուն վախճանը դաս չեղա՞ւ
ձեզի: Գերմանացիներուն առջեւ գորգ փռելու պատ-
րաստութիւններ կը տեսնէիք. չտեսա՞ք ինչ եղաւ ձեր
հօր վախճանը»:

Ես արդէն մարդուն նայուածքն ու խօսակ-
ցութիւնը չէի հաւնած: Որչափ ըլլայ՝ գոց-շուկացի
էի: Գոց շուկան տեսակ մը կեանքի համալսարան էր
եւ հոն լաւ վարպետ ունեցողը շատ բաներու փոր-
ձառութիւն ձեռք կը բերէր:

Մարդուն խօսքերը ձմրան բուքին մարդուս
մարմնին ազդած սարսուռին նման ազդեցին իմ եւ
Արտաշին վրայ:

— Ի՞նչ կ'ըսես. մենք զինուոր ենք,— յարեցի:

— Հա՛, դուն այդպէս կարծէ: Երբ ժամանակը գայ՝ կը տեսնէք թէ ի՞նչ էք եւ ինչպէ՛ս կ'ըլլայ ձեր վախճանը,— վայրագ ու պաղ խօսքերով դիմադարձեց մարդը:

Անմիջապէս հեռացանք: Գիշերը այդ խօսքերը շարունակ կը հնչէին ականջիս: Խառնակ երազներէ ետք, առաւօտուն արթնցայ: Չերքէզ սպայ մը կը հսկէր մեր գունդին: Օր մը բոլորս բլուրի մը ստորոտը հաւաքեց. ինք մնաց բլուրին վրայ, ձի հեծած: Կը յորդորէր լուացուելու կամ լուացքի համար գետեզերք առանձին չերթալ, գիւղացիներէն կերակուր չառնել: Քանի որ գիւղացիները տգէտ, աղտոտ ու հիւանդոտ էին, զանազան անհաճոյ դէպքեր կրնային պատահիլ, հիւանդութիւններէ կրնայինք վարակուիլ: Նման յորդորներ տալէ ետք, բարեմաղթութիւններով աւարտեց խօսքը:

Ո՛չ մէկ նամակ կամ լուր կրնայինք ղրկել մեր ընտանիքներուն, ո՛չ ալ անոնցմէ կրնայինք ստանալ: Նա՛խ հասցէ չկար. յետոյ՝ գերին ինչի՞ արժանի է.— միայն նախատինքի:

Մեր մէջ ունէինք անկարգներ, անվախներ, ողբալիներ, վաճառականներ, լրագրող. վերջապէս՝ ամէն ասպարէզի եւ նկարագրի մարդիկ, բոլորն ալ ոչմահմետական՝ յոյն, հայ, հրեայ, մարտինցի, սուրիանիներ, քրտախօս հայեր, ազգութեանցներ (կրօնաւիժներ), եւայլն:

Կար խումբ մը, որուն երկու անդամներուն անունները կը յիշեմ.— Խասաբ (մսավաճառ) Սարգիս եւ մանաւանդ Արապ Փիթօ: Ասոնք նշանաւոր դար-

ձան լերան գլուխը զինուորական վերարկուի (քա-
փոթ) վրայ ոջիլի արչաւ խաղալով եւ օղի խմելու
ժամանակ տասնապետին հետ վիճաբանութեան
բռնուելով ու անոր գէնքը գրաւելով:

Տասնապետը երբ սպային գնաց գանգատելու,
յանդիմանուեցաւ անկէ իր գէնքը վրայ տուած ըլ-
լալուն համար: Սպան Արապ Փիթօն եւ արբանեակ-
ները փոխանակ պատժելու, խրատեց որ զգուշանան
ուրիշ անգամ նման արարքներէ: Անոնք մեզի համար
հերոսացած էին՝ տասնապետին գէնքը ձեռքէն
առնելով:

Օր մը սպան բոլորս վրաններուն առջեւի դաշտը
հաւաքեց: Սպային մօտ կանգնող ընդհանուր
զօրաչարժի պատասխանատուն հրահանգեց որ հա-
յերը, յոյները, հրեաները եւ բոլոր միւս ազգու-
թիւններու պատկանողները ըստ ծագումի առանձին
խումբեր կազմեն: Մէջս վախ արթնցաւ թէ հիմա
հայերս կը զատեն մեզ ջարդելու համար: Մտավա-
խութիւնս չիրականացաւ: Պարզապէս համեմատական
կերպով բոլոր ազգութիւններու մարդիկը վրանե-
րուն մէջ խառն տեղաւորել էր իրենց դիտաւորու-
թիւնը, որպէսզի կանխաւ որոշուած վայրերը զրկեն
զանոնք:

Օթօպիւսներով մեզ տարին Երթօյ եւ դարձեալ
վակոններու մէջ թիմելով ճամբայ հանեցին դէպի
Ագչէհիր եւ ապա Եալվաչ:

Ամբողջ ճամբու ընթացքին կը տեսնէինք ափի-
ոնի արտեր: Գիւղացի կիներ, գոյնզգոյն հագուստ-
ներու մէջ պլլուած, միայն աչքերնին բաց, ձեռ-
քերնին մէկական գործիք բռնած, ափիոն կը հա-

լաքէին: Մինչեւ Ագչէհիւրի երեւիլը այդ տեսարանը երկար ժամանակ նոյնը մնաց: Ագչէհիւր լեռներու ստորոտը փոքր քաղաք մըն է: Հաց եւ ուտելիք ճարելու համար շուկայ գացինք: Հոն նշմարեցի որ 1917ի յեղափոխութեան շրջանին Ռուսաստանէն փախած դեղին մագերով եւ կապոյտ աչքերով ռուս ընտանիքներու զաւակներ սրճարանը նստած էին: Ժամանակի ընթացքին թրքացած էին անոնք: Յետոյ այցելեցինք Նասրէտտին հօճային դամբարանը, որ վերաշինուած էր գերմանացի ճարտարապետի մը կողմէ: Չորս կողմը բաց, առջեւի մասին մէջտեղը խոշոր կղզանք մը դրուած էր: Ըստ օտար պատմաբաններու, Նասրէտտին հօճան յոյն կատակասէր փիլիսոփայ մըն էր, բայց թուրքերը զայն թուրք կը նկատէին եւ անոր փիլիսոփայութիւնը կը սեփականացնէին, ինչպէս իրենցը կը նկատէին հայազգի ճարտարապետ Սինանը, որ տասնվեց տարեկանին թլփատելով իսլամացուցեր էին պարտադրաբար:

Մեր ջոկատին կարգուած էր նոր սպայ մը՝ Մուսթաֆա Պարան, եւ նոր տասնապետ մը՝ Օսման: Հրահանգը տրուելուն՝ ճամբայ ելանք: Օդը տաքցաւ: Վերարկուներու հարկ չկար: Բաւական ժամանակ ետք ստիպուեցանք մէջքէ վեր մերկանալ:

Անընդհատ ձորերու մէջէն կը քալէինք, լեռներ կը բարձրանայինք, դարձեալ վայրէջք կը կատարէինք: Ծամբան գիւղացիներու կը հարցնէինք թէ Շալվաչը ո՞ւր է, քանի՞ ժամ հեռու է: Կը պատասխանէին թէ վեց ժամէն կը հասնինք, լերան ետին է: Բայց մենք վաղուց բոլորած էինք վեց ժամը եւ անցած լեռ մը, եւ դեռ Շալվաչի շուքն անգամ չէր

երեւեր: Բաւական ժամանակ անցած էր. տեսանք գիւղացի մը՝ նստած աւանակին վրայ: Այս գիւղացին ալ մեր հարցումին պատասխանեց թէ Եալվաչը լերան ետին է եւ վեց ժամէն կը հասնինք հոն: Հասկցուեցաւ որ բոլորը յանկերգի նման նոյն բանը կը կրկնէին. ո՛չ ժամացոյց տեսած էին եւ ոչ ալ ժամի մասին գաղափար ունէին: Գիւղացիին ժամացոյցը գետինը տնկուած ձող մըն էր երկու նշանագիծերով, որոնք միայն կէսօրն ու իրիկնամուտը ցոյց կուտային:

Մենք վեց լեռնագագաթ անցնելէ եւ տասնութը ժամ քալելէ ետք էր որ նշմարեցինք Եալվաչը: Վերջին գագաթէն յետոյ օդը ցրտեց եւ ստիպուեցանք կրկին վերարկուները հագնիլ:

Մեր ոտքերուն տակ գահավէժ մըն էր, որմէ վար նայիլ իսկ կարելի չէր, եւ որուն նմանը միայն Պոլիս ամերիկեան շարժանկարներու մէջ տեսած էինք: Մին պատմեց թէ հռովմայեցի Օգոստոս կայսեր դուստրը հարս երթալու ժամանակ Օգոստոս ամսուն այդ վայրէն անցնելու պահուն իր ձիով միասին փոթորիկի հետեւանքով վար գլորած ու անհետացած է:

Ճամբուն եզերքը քարերու մէջէն դուրս թռած ցորենի հասկեր ծանրութենէն իրենց գլուխներ խոնարհեցուցած էին: Բնութիւնը, բարեբեր հողը հասցուցած էր զանոնք. բայց որո՞ւ համար, երբ ծոյլ ու սգէտ գիւղացիները չէին գիտեր օգտուիլ այդ հրաշքէն եւ թող էին տուեր որ հասկերը գինովի պէս տարուբերին հովէն:

Իրիկնամուտին հասանք Եալվաչի արուարձանը: Գետակի մը եզերքը նստելով խմեցինք սառնարանէն

նոր ելածի պէս պաղ ու զուլալ ջուրը: Գետակն այնքան ջինջ էր որ կարելի էր յատակի խճաքարերը համրել: Մեր յոգնած ոտքերը մէջը դրինք, լուացուեցանք: «Ժամանակ» օրաթերթի հրատարակիչ Մարտիրոս Գոչին քով նստած քիչ մը հանգստացայ:

Մեր աջ կողմը պալատի մը մուտքի դրան սիւները դեռ կանգուն էին: Հարցուցի թէ սիւներուն վրայի խոշոր քարերը ինչպէ՞ս բարձրացուած են: Մարտիրոս լաւ ուսման տէր էր ու լաւ տեղեակ պատմութեան: Բացատրեց թէ հազարաւոր գերիներ հողէ աստիճաններ շինելով մաս առ մաս բարձրացուցած են հսկայ քարերը: Հին շրջանի ճարտարապետութիւնը զարմանալի թուեցաւ ինծի:

Ելավաջ չէ որ մնացինք, այլ՝ երկու ժամ հեռու դաշտավայրի մը մէջ, վրաններու տակ:

Բանակավայրին մուտքը կազմող երկու վրանները յատկացուած էին սպային եւ տասնապետին: Սպան՝ Մուսթաֆա Պարանի, թուխ, միջահասակ, կախերես, ամէն վայրկեան անարգելու եւ ծաղրելու պատրաստ, կոպիտ եւ հակաքրիստոնեայ արարած մըն էր: Տասնապետ Օսմանի վրանին մէջ կը պահուէին նաեւ քարահանքերու մէջ աշխատելու համար ղրկուած գործիքները:

Առտունները կանուխէն իւրաքանչիւր երկու անձ ծանր լծակներէն մին փոխն ի փոխ ուս առնելով կ'երթայինք քարահանք՝ աշխատելու:

Կէսօրուան ճաշի կը հաւաքուէինք սուլիչի ձայնով: Հրամցուածը մեքենայի եւ ո՛չ թէ ձէթի իւղով պատրաստուած ոսպ կ'ըլլար: Գարշելի էր իւղին հոտը: Ոսպերը կը գատէինք եւ հեռանալով

անոր հետ կ'ուտէինք նաեւ մեր ձեռք բերած ապուխտը, պանիրը, ձիթապտուղը: Զոկատը կը բաղկանար ամէն տեսակի մարդերէ: Ամենանշանաւորը Աբրահամն էր. միջահասակ, սեւ աչուրներով, խուպոտ ձայնով խման մը: Սրճագոյն ամենակոշտ կերպասէ պատրաստուած հագուստը կը թափթփէր վրայէն, իսկ տափատը ոտքերէն կախ ինկած՝ գետինները կը քսուէր: Շաբաթ օրերը Եալվաչէն վարձած իշուն վրայ բեռցուցած օղիներն ու ուտելիքները կը բերէր ու ծախելով իր ապրուստը կ'ապահովէր:

Մուսթաֆա Պարանը այդ իմանալով, օր մը բոլորս հաւաքեց, Աբրահամը մէջտեղ կանչեց եւ «Ահաւասիկ գերմանական լրտեսութեան հինգերորդ թեւին պատկանող անպիտանը» ըսելով, ոտքի եւ բռունցքի հարուածներ տեղացուց անոր վրայ, մինչեւ ուժասպառելը: Աբրահամը ապուշ մէկը չէր: Գոց շուկացի էր ան եւ արծաթը ոսկի ջուրի մէջ թաթխելով իբրեւ ոսկի ծախելը լաւ գիտցող ճարպիկ խաբեբայ մըն էր, որ նոյնիսկ Եալվաչ գիւղացիներուն ոսկեջրուած արծաթ մէճիտիէները իբրեւ ոսկի կը ծախէր: Հովին ուրկէ փչելը հասկցած ըլլալով եւ գիտնալով որ մատնիչը հաւատաւորիս հայ Օսմանն էր, կ'երթայ Պարանին կ'ըսէ թէ Օսմանը թմրեցուցիչ ծխախոտ կը ծախէ եւ իր այդ յանցանքը քօղարկելու համար է որ զինք մատնած է: Յետոյ կ'աւելցնէ թէ ինք առանց օղի խմելու չի կրնար ապրիլ. ինք վնաս չի պատճառեր շուրջիներուն եւ քանի մը փոքր գաւաթ օղի խմելը հանդարտեցուցիչ է: Կրնայ օղի բերել նաեւ սպային, որ եթէ գիշերները մէկ երկու գաւաթ խմէ, աւելի լաւ կը քնանայ:

Սպան համոզուելով, կը կարգադրէ որ կանչուի Օսմանը, տասնապետին եկած տուփը բացուի եւ տեսնուի թէ Աբրահամ ճիշդ է:

Տուփը կը բերեն, կը բանան, եւ կարծէք ձեռքով դրուածի պէս ծխախոտներուն մէջ կը գտնեն փաթթուած մարիժուանա (էսրար) թմրեցուցիչները: Անպիտանը լաւ ֆալախա մը (ծեծ) ուտելէ ետք կ'աքսորուի Քրմշէհիր:

Այսպիսով, Աբրահամը օձիքը ազատած, ամէն շաբաթ սպային օդի կը բերէր Եալվաչ երթալով եւ մենք ալ զրկուած չէինք մնար իր բերած ուտելիքները գնելու առիթէն:

Կիրակի օրերը զբաղում չունէինք: Մեր վայրը տափարակ ըլլալուն համար՝ դաշտի վերածեցինք եւ սկսանք ոտնազնդակ խաղալ: Օր մը որոշեցինք Շիշլի-Բերա մրցում ընել: Յաղթական խումբը ոչխար մը պիտի ստանար: Շիշլին Պոլսոյ հայկական, իսկ Բերան ալ յունական նշանաւոր ֆութպոլի խումբերն էին: Մեր կազմին մէջ էին Զաւէնը, Մատաթը (էսայեանի խումբէն), Զենոբը: Բերայի խումբին մէջ ալ կային յոյն եւ հրեայ յայտնի խաղցողներ: Դիտողները դաշտին եզերքը շարուած՝ կը քաջալերէին իրենց խումբերը: Խաղը կը շարունակուէր փոխադարձ գրոհներով: Օդը տաք էր եւ քրտինքը ջուրի նման կը հոսէր մեր մարմիններէն: Խաղին երկրորդ կէսն էր: Մատաթը զօրաւոր հարուածներու տէր էր, իսկ ես նիհարակազմ ըլլալուս՝ Արամը շարունակ «Մժեղ (սիւրիսինէք), հայտէ՛ վազէ» կը պոռար ինծի: Խաղին վերջաւորութեան մօտ էր: Մատաթը զօրաւոր

հարուածով գնդակը նետեց դէպի բերդ: Բերդապահը կրնայ արգիլել, բայց չի կրնար գնդակը գրկել խորհելով, վազեցի եւ բերդապահին դաշաւով ետ դարձած գնդակը թեթեւ հարուածով մը ներս նետեցի: Մըցումը շահած էինք եւ ես Արամին գիրկն էի:

Տղաքը եգիպտացորեն տնկած էին եւ հողը բարեբեր ըլլալուն՝ անոնք շուտով մեր հասակէն աւելի բարձր դարձեր էին: Արապ Փիթօն թիթեղով ջուր տաքցուցած էր մեզի համար: Զաւէնին հետ վազելով գացինք եւ եգիպտացորեններուն մէջ ծածկուած լողցանք:

Այդ պահուն Օսման չառուշը սուլիչը հնչեցուց՝ դրօշակի արարողութեան սկսելու: Անկարելի էր որ հասնէինք: Սարսափը պատեց մեզ թէ մի գուցէ Մուսթաֆան գլխի կ'իյնայ մեր բացակայութեան եւ այն ատեն վա՛յն է եկեր մեր գլխուն: Բարեբախտաբար ոչ մէկ անդրադարձում մեր բացակայութեան: Ոչխարը Արապ Փիթոյին եւ իր արբանեակներուն տուինք, քանի որ անոնք Պոլիսէն երբեք ուտելիք չէին ստանար: Անոնց ընտանիքները հազիւ իրենք իրենց օրապահիկը կրնային ապահովել:

Երբեմն Աբրահամէն հաւ կը գնէինք եւ օճախի վրայ եփելով կ'ուտէինք, որպէսզի տաք ու սննդարար բան մը մտած ըլլար մեր ստամոքսը:

Մէջերնիս ունէինք հաշիշամուլներ, որոնցմէ նշանաւոր էր Գոչոն: Եթէ հաշիշ չգտնէր՝ հանդիպածին հետ կռուելու եւ վիճաբանելու պատճառ կը փնտռէր:

Կիրակի մը, երեկոյեան, երբ մութը կոխելու

վրայ էր, Գոչոն, Արամը եւ ուրիշ մը կոյր քինով բանակատեղի եկան: Արամը շատ լաւ ընտանիքի զաւակ էր: Ան իր եղբօր՝ Հայկին հետ Մեծ կղզիի Ագասիա պանդոկին տէրն էր: Հայկը ամուսնացած էր. ինք՝ ամուրի: Երկուքն ալ երկարահասակ, վայելուչ, թարմ նուշի գոյն աչուըներով, դեղին ոսկեգոյն մազերով, ուսեալ եւ բարեկիրթ երիտա-սարդներ էին: Արամը շատ սիրելուս, իբրեւ բարեկամական պարտականութիւն եղելութիւնը իմացուցի Հայկին, որպէսզի Արամը այլեւս ընկերութիւն չընէ Գոչոյին հետ, որ թմրամոլին մէկն էր:

Հայկը պատմեց.

— Արամը աղջիկ մը կը սիրէր. չեղաւ: Սկսաւ թմրեցուցիչ գործածել եւ ցնցդատապէ բռնուեցաւ: Ես ու մանաւանդ կինս գիշեր ցորեկ խնամելով հագիւ փրկեցինք զինք մահէ: Եթէ նորէն շարունակէ եւ հիւանդանայ, ո՞վ կրնայ խնամել զինք եւ ի՞նչ կրնամ ընել:

Մեր երկուքին աչքերը լեցուած էին:

Օր մը, իրիկուան դէմ, աշխատանքէն վերադարձիս, ճամբան կնոջ մը ախուվախի ձայնը լսեցինք: Խորհելով որ յարձակումի ենթարկուած կրնայ ըլլալ, շտապեցինք ձայնին կողմը: Ի՞նչ տեսնե՞նք. երիտասարդ գեղեցիկ կին մը դողալով կուլայ, իսկ մանկիկն ալ խանձարուրով փաթթուած գետինն է թողուած:

— Ի՞նչ ունիս, քոյր:

— Ա՛խ, ջերմս բռնեց, կ'այրիմ:

Մեր գրպանէն ջերմի դէմ գործածուող քինինը անպակաս էր: Հատ մը տուինք իրեն: Խորհեցայ որ

եթէ անօթի է, կրնայ աւելի տանջուիլ, ուստի քովի երշիկս ու հացս իրեն երկարեցի.

— Քոյր, նախ սա երշիկը հացով կեր, վրայէն ալ դեղը առ, կը լաւանաս:

Աճապարանօք երշիկն ու հացը կերաւ, վրայէն ալ դեղը կուլ տուաւ.

— Ա՛խ, Աստուած ինչ որ կ'ուզէք տայ ձեզի. միշտ ձեր հետ ըլլայ:

Հասկցուեցաւ որ անօթի էր: Արտ եկած էր աշխատելու, բայց ինչպէ՞ս աշխատէր ջերմով: Այդ անպիտան հիւանդութիւնը լաւ սնունդ ու հանգիստ կ'ուզէ:

Հագիւ կը պատրաստուէինք հեռանալ, իշու վրայ նստած կարճահասակ եւ հին հագուստներով երիտասարդ մը մօտեցաւ եւ «Տէ՛հ» ըսաւ կնոջ: Կինը պարապ տոպրակը նետեց ուսին, մանկիկը սեղմեց կուրծքին, եւ միւս ձեռքով ալ սափորն ու տրեխը առած ինկաւ ամուսնոյն ետին: Ինք բոկոտն կը քալէր, «աղա» ամուսինն ալ իշուն վրայ կ'ընթանար: Ապշած մնացինք թէ այդ անմեղ երիտասարդուհին այդ մարդուն կի՞նն էր, թէ գերին: Գերին իսկ ըլլար՝ մարդ կը խնամէր, իշուն վրայ կը նստեցնէր, եւ ինք քալելով կը հետեւէր: Երբ Թուրքիոյ մէջ աղջկան հայրը փեսայէն դրամ (պաշլըխ) առնէ, նման գործառնութիւնը կ'աւարտի անով որ աղջիկը կը ստիպուի ամուսնոյն ամէն ինչին հնազանդիլ մինչեւ գերեզման: Գիւղացիին աղջիկը իրեն համար դրամագլուխ է. գայն կը ծախէ գիւղացի երիտասարդին՝ խնդիր չէ թէ ինչ որակի մարդ ըլլայ ան. կը բաւէ որ ինք իր ուզած գումարը ստանայ: Հոգը չէ

անգամ եթէ աղջիկը երիտասարդ տարիքին տանջուի ու մահանայ:

Այս դէպքը կը պատահէր 1941ին: Փեսային համար կինը առարկայ մըն էր. իցի՛ւ թէ առարկայ ըլլար: Մարդ արարածը իր առարկային իսկ մաշիլը, կոտորուիլը, փճանալը չի կամենար: Այս ի՛նչ վայրագութիւն, անգթութիւն, ծայր աստիճան տգիտութիւն: Կ'իմանամ թէ մինչեւ օրս ալ գիւղերու մեծ մասին մէջ նոյն սովորութիւնը կը շարունակուի:

Անգամ մը Օսման տասնապետին սուլիչը թէ՛ զօրաւոր եւ թէ՛ յաջորդաբար հնչեց: Ըսաւ թէ քննիչը կուգայ եւ հրահանգեց որ դաշտի երկայնքին շարուինք: Սովորական հագուստով, կարծր նայուածքով անձ մը կանգնեցաւ Մուսթաֆա Պարանի կողքին: Ընդհանուր զօրաշարժի գլխաւորներէն Շէրէֆ Սօլուն էր: «Դուք արգելափակեալներ էք. ա՛լ Պոլիսը տեսնել անկարելի է: Եթէ ձեր ծոծրակը տեսնէք, ա՛յն ատեն միայն կրնաք Պոլիսը տեսնել: Տարին անգամ մը մօտիկ ազգականներէն մին (կին, քոյր, մայր) կրնայ գայ եւ երեք օրով իր հարազատները տեսնել ու մեկնիլ», ըսաւ:

Կարծես Հիթլէրի կեսթափոններէն մին ըլլար այդ արարածը: Այդ օր հոն ներկայ գտնուողներէն ոչ ոք կը մոռնայ այս ճիւղին անունը: Քոփս Մկրտիչ Սայեանը իր աղջնակին նկարին կը նայէր ու «ա՛լ չեմ կրնար զինք տեսնել» ըսելով շարունակ արցունք կը թափէր:

Միջոց մը ուշքի եկայ, ինքզինքս ժողվեցի եւ ըսի. «Մկը՛ր. դուն այդ անպիտան սրիկային խօսքին մի՛ նայիր: Աստուած մեր հետ է: Դուն պիտի

վերադառնաս եւ աղջկանդ հարսնութեան անգամ ներկայ պիտի ըլլաս»: Վիզս փաթթուեցաւ, «Քաջալերուեցայ, ողջ մնաս», ըսաւ ու հանդարտեցաւ:

Երկու օր ետք աշխատանքէ կը վերադառնայինք լծակները փոխն ի փոխ կրելով: Օսման տասնապետը քեռայրիս հրամայեց որ լծակը առնէ: «Ես դեռ հիմա ձգեցի, իմ կարգը չէ», ըսաւ քեռայրս: Օսման պնդեց: Ես մէջ մտայ. «Հրեայէն 25 դրուշ կաշառք առիր, կ'ուզես որ քեռայրի՞ս բեռցնես: Կարելի չէ'»: «Դուն ո՞վ ես որ դէմ կուգաս», վրայ բերաւ տասնապետը:

Շէրէֆ Սօլուին խօսքերէն արդէն ջղայնացած էի. գետնէն քար մը վերցուցի գլխուն իջեցնելու, բայց ձեռքերս անշարժացան. ընկերներս բռներ էին զիս: Դէպքը այդքանով գոցուեցաւ: Ա՛լ Օսմանին հետ գժտուած՝ չէինք խօսեր:

Մեր վրաններուն դիմացի բլուրը քանդուած խրճիթ մը կ'երեւէր: Ընկերներով օր մը հոն ելանք: Խրճիթին առջեւի չորցած տունկերուն վրայ կ'լոր, պզտիկ դդումի նման բաներ կային: Տղաքը կ'լոր գլուխները փրցուցին, ջարդեցին, մէջի փոքր հունտերը հանեցին եւ սկսան ուտել: Ինծի ալ առաջարկեցին ուտել, ըսելով որ իւղ ունի եւ սննդարար է: Ես ամենափոքրն էի տարիքով: Կերայ առանց ինչ ըլլալը գիտնալու: Կէսօրուան ճաշէն ետք պառկեցայ: Պահ մը սուլիչին ձայնը առի, գլուխս փորձեցի բարձրացնել, բայց չկրցայ: Վերջապէս ոտքի ելայ, բայց գլուխս ծանրացած էր եւ քնանալ կ'ուզէի: Երբ տղոց պատմեցի, «Շոճիի ծառին տակ պառկեցար, անկէ ծանրութիւն զգացիր», ըսին:

Յաջորդ օրը դարձեալ կերայ, ուրիշ տեսակ ծառի

մը տակ պառկեցայ՝ ասոր մէջ խաղ մը կայ խորհելով: Դարձեալ նոյնը: Յետոյ հասկեցայ թէ այդ գլուխները գիւղացին հաշիշի հունտի համար հոն ձգած էր և տղաքը բոլորը հատցուեր էին: Վայ գիւղացիին գլխուն եկածին:

Աշունը կը մօտենար: Իրիկուն մը անակնկալ կերպով հրաման եկաւ յաջորդ օրը Ագչէհիւր եւ հոնկէ ալ Իգմիթ մեկնելու:

Արապ Փիթոն ինծի դարձաւ.— Կղեմէ՛ս, ես հիմակուընէ կը մեկնիմ: Հետս կուգա՞ս:

— Դուն դաշոյն ունիս. ես գմելի՛ անգամ չունիմ: Գիշերանց եթէ գազանի կամ յելուգակի հանդիպինք, ի՞նչ կրնամ ընել:

Փիթոն դառնացած, բայց հպարտ, դաշոյնը հանեց պատեանէն, համբուրեց եւ ըսաւ.— Եթէ այս դաշոյնը ջարդուի, այն ատեն քեզի ալ վտանգ կը սպառնայ. ապա թէ ոչ դուն հետս ողջ առողջ տեղ կը հասնիս:

Թէ՛ քաջալերուեցայ եւ թէ ինքզինքս պզտիկ զգացի իր մօտ: Ան իրապէս խօսքին տէրն էր եւ իմ արտայայտութիւնս տեսակ մը անվստահութիւն արթնցուցեր էր իր մէջ: Իրարու փաթթուեցանք, քեռայրիս բացատրեցի հարցը, հաւաքուեցանք եւ իր մէկ ընկերն ալ առնելով ճամբայ ինկանք:

Մեզի հետեւեցան ուրիշներ ալ եւ ի վերջոյ ամբողջ գունդը պարպուեցաւ: Մեր նախապէս անցած ճամբաներէն եւ արահետներէն անցնելով առաւօտեան մօտ առանց վտանգ մը անցուցած ըլլալու հասանք Ագչէհիւր:

Փոռները բացուեր էին եւ տաք հացին բոյրը

բռներ էր ամէն կողմ: Անօթի, մեր ախորժակները աւելի գրգռուեր էին: Անմիջապէս երկու խոշոր հաց եւ կէս քիւօ հրուշակ գնեցի, բաց սրճարանի մը սեղանին շուրջ չորսով տեղաւորուեցանք: Տաք թէյն ալ եկած էր: Այնքան անօթի էինք որ կարճ ժամանակի մէջ սեղանին վրայ փշրանք անգամ չէր մնացած:

Մեզմէ ետք բանակատեղիէն հեռացած խելացիներու խումբ մը կարճ ճամբայէն երթալով աւելի արագ հասնելու դիտաւորութեամբ տարբեր ճամբայ բռնած եւ կէս ժամ քալելէ ետք յանկարծ աւանակ նստած հինգ դիմակաւոր յելուգակներու հանդիպած էր:

Դարձեալ նոյն տեսակ վակոններով եւ նոյնպիսի տառապանքներով բայց աւելի յուսալից հասանք իզմիթ: Իզմիթ ճախճախուտ, ծովեզերեայ փոքր քաղաք մըն էր: Ամէն օր այդ ճախճախուտները չորցնելու համար հող կը լեցնէինք: Հոն շատ չմնացինք, սակայն: Գանտրա-Ատաբազարի ճամբան բաւական քալելէ ետք, երեկոյ մը տափաստանի մը մէջ (թաւշան թէփէ) վրանները լարեցինք: Կլիման գաղջ էր: Մաքուր օդ շնչելու համար որոշեցի դուրսը, խոտերուն վրայ պառկիլ: Հագիւ գլուխս քարէ բարձին դրած, նշանակուած նոր սպան խորհուրդ տուաւ. «Տղա՛ս, ե՛լ վրանին մէջ պառկիր. գիշերը սողուն կուգայ. այս շրջանը տեսակաւոր սողուններ կան»: Հետեւեցայ իր խորհուրդին:

Յաջորդ օրը կանուխէն բաւական քալելէ ետք, գիշերը գիւղ մը հասանք: Ընկերս՝ Մանուկը, իր առաջին գինուորութեան օրերուն այդ գիւղէն

բնակիչի մը հետ ընկերացած է եղեր: Երբ զիրար տեսան՝ փաթթուեցան, համբուրուեցան եւ սիրալիւր խօսքեր փոխանակելէ ետք, իր ընկերը Մանուկը տուն հրաւիրեց: Մանուկը առարկեց թէ առանձին չէ, այլ՝ ընկերով:

— Քու ընկերը իմ ալ ընկերն է,— ըսաւ թուրքը եւ զիս ալ հրաւիրեց իրենց տուն: Միասին գացինք:

Գիւղերու մէջ քիչ անգամ կրնար գտնուիլ այդքան մաքուր եւ լաւ կահաւորուած տուն: Երբ հիւրասենեակ մտանք, մեր կռնակներուն բարձ գետեղեցին եւ սէտիրին վրայ հանգիստ բազմեցանք: Պոլսէն հեռանալէս ի վեր այդքան հանգիստ չէի ըրած: Տանտիրոջ երկու մանչ զաւակները եկան մեր ձեռքերը համբուրեցին, յետոյ գետինը կապերտի վրայ ծալապատիկ նստեցան: Յայտնի էր որ ընտանեկան լաւ կրթութիւն ստացած էին: Քանի որ կուշտ էինք, տաք սուրճէն ետք պտուղ կերանք: Սիրալիւր զրոյցով եւ զինուորական շրջանի յուշերով գիշերը ուշ ըրինք: Հանրմը մեզի համար պատրաստեր էր զատ սենեակ եւ անկողիններ: Պոլիսը ձգելէս ի վեր մօրս պատրաստած անկողինէն զատ ուրիշ մը չէի տեսած մինչ այդ: Բուրդէ անկողինն ու վերմակը օճառ կը բուրէին: Այնքան հողի վրայ խոտէ անկողինի վրայ քնանալու վարժուած էի որ նախ խորթիս եկաւ, բայց յետոյ լաւ քնացայ ու աշխոյժ արթնցայ: Տանտէրը կանուխէն կովերէն ու գոմէշներէն կաթ կ'իթեր, նախաճաշը պատրաստեր էր: Պոլսոյ մէջ դրամով անգամ այդքան հարազատ կաթ կարելի չէր ճարել: Կաթնավաճառները դրամ չահելու համար ջուր կը խառնէին կաթին եւ ո՛վ որո՛ւ-

քաղաքապետական պաշտօնեաները ո՞վ կը քննէին: Կաթը գաւաթին մէջ մատի հաստութեամբ սեր կապած էր: Ախորժակով խմեցինք կաթը, սերը հացին վրայ քսելով եւ վրան ալ մեղր աւելցնելով թագաւորական նախաճաշ մը ըրինք: Խորին շնորհակալութիւն յայտնելէ եւ փաթթուելներէ ու ձեռք սեղմելներէ ետք բաժնուեցանք մեր հիւրընկալէն:

Երկար ճամբայ քալելու ստիպուած ըլլալով, մեր ջրամաններուն մէջ լիմոնի աղ դրած էինք, որպէսզի չուտ չծարաւնանք: Ճամբաները աղբիւր դժուար էր գտնել: Իրիկուան դէմ Գանտրան երեւաց: Ջրամաններու ջուրը շատոնց հատած էր եւ մեր շրթունքները ծարաւէն ճաթուտիլ սկսած էին: Ուրախացանք որ Գանտրայէն ջուր պիտի կարենանք ճարել: Բայց եկուր տես որ գիւղաքաղաք չմտցուցին մեզ: Քաղաքապետը ժողովուրդին ըսած էր թէ եկողները (մենք) անհաւատներ (կեավուր) ենք եւ տգէտ գիւղացիներն ալ անոր խորհուրդին ենթարկուելով չէին ուզած որ Գանտրա մտնենք: Գիւղացիները հաւաքուած ապշահար մեզի կը նայէին, կարծելով թէ սովորական մարդէն տարբեր արարածներ կրնանք ըլլալ...: Ստիպուած հողը փորելով եւ ցեխոտ ջուր խմելով ժամանակի մը համար մեր ծարաւը յագեցուցինք:

Շարունակելով ճամբան, Միւէզինլէր գիւղը իջեւանեցանք: Բախտաւորուեցանք ջրաւազանով մը, որուն եզերքը հաւաքուելով բոլորս յագեցուցինք մեր ծարաւը եւ ջրամանները լեցնելով հանդարտելէ ետք, վրանները լարեցինք ու տեղաւորուեցանք:

Յաջորդ առաւօտ, երեսս լուալէ ետք, երբ ջրամանս դարձեալ լեցնելու գացի, ապշանքով տեսայ

Թէ գիւղացի կին մը խմելիք ջուրի համար գործածած մեր աւագանին մէջ ճերմակեղէն կը լուայ: Անմիջապէս սպային գանգատ ներկայացուցի եւ ան տասնապետը պահակ կարգելով արգելեց հոն լուացք ընելը. գիւղացիները արտօնուած էին այնուհետեւ միայն խմելու համար ջուր լեցնել աւագանէն: Անոնք չէին գիտեր Թէ լուացքի հետեւանքով անձի մը մանրէները կրնան փոխանցուիլ ուրիշի մը...: Գիւղացիներուն նման տգէտ էին նաեւ գիւղին պատասխանատու պաշտօնեաները, որոնք ի վիճակի չէին խորհուրդ տալու գիւղացիներուն եւ մաքուր պահելու աւագանը:

Հրահանգ ստացանք Իգմիթ-Պոլիս ճամբուն 25րդ քիլոմեթրի վայրը երթալու գիշերով: Բեռնակառք մը տուին: Քեռայրս, Օսման չաւուշն ու ես ձիթապտուղ ու հաց առնելով ճամբայ ինկանք: Շարժավարը մեզ հասցուց վայրը: Վրանը վար առինք: Անձրեւը, անընդհատ կրկնուող կայծակները եւ հովը դժուարացուցին վրանը լարելը. երկար չարչարուելէ ետք, վերջապէս լարեցինք եւ ուժասպառ մտանք մէջը: Ուշ էր եւ անօթեցած էինք: Պոլսէն եկած ապուխտը, երշիկը, անուշները, պանիրն ու ձիթապտուղը գետինը շինծու սեղանի մը վրայ չարեցինք: Ռամագանի շրջանն էր. մահմետականները «Սաւուր»ի կ'ելլէին կը ճաչէին: Քեռայրս անոնց օրէնքներուն լաւ ծանօթ էր, որովհետեւ իր հօրը ջարդէն ետք ուրիշ որբ տղոց նման ինքն ալ յանձնուած էր հօճայի մը, որպէսզի մահմետականացուի:

— Կղեմէս, այսօր անոնց նուիրական օրերէն է, Օսմանը ձիթապտուղէն զատ բան չունի. ինք

անիրաւութիւնն ըրաւ, բայց մենք չընենք,— ըսաւ քեռայրս:

Իրաւունք ունէր: Եթէ կոշտ վարուէինք, մէ'նք ալ յանցանք գործած պիտի ըլլային: Երբ մէկը մեղադրենք յանցանքով մը եւ յետոյ գործենք նոյն յանցանքը՝ աւելի' մեղաւոր կ'ըլլանք:

Պատրաստ սեղանին շուրջ լռութիւն էր: Լռութիւնը խզելով, «Օսման չառուշ, հրամմէ'», ըսի:

Այս ըսելուս, ան սկսաւ կշտամբուած երախայի նման հեծկլտալ. «Ներեցէ'ք ինծի. ուրիշներու խօսքերուն հաւատալով ձեր մեղքը մտայ. ձեր ձեռքերը պիտի համբուրեմ: Մեզի այնպէս համոզած էին որ դուք Պոլիս պատրաստութիւն կը տեսնէիք որ գերմանացիներուն ոտքերուն առջեւ գորգեր փռէք, որ դուք մեր թշնամին էք, մէյ մէկ կեալուր էք, որ ժամանակը երբ գայ բոլոր կեալուրներդ մէկ հրամանով պիտի ջարդենք»: Կ'ըսէր ու կը շարունակէր լացը:

Յետոյ մեր ձեռքերը բռնեց տարաւ իր շրթունքներուն, որպէսզի համբուրէ: Ձրոզուցինք եւ փաթթուելով համբուրուեցանք: Հաշտուած էինք:

Հոս միջանկեալ պէտք է ըսեմ թէ կառավարական վերին խաւերը անհիմն ամբաստանութիւններով կը թունաւորէին ժողովուրդին միտքը Թուրքիոյ մէջ ապրող փոքրամասնութիւններուն եւ մանաւանդ հայոցս դէմ, որպէսզի առիթը ներկայանալուն՝ ջարդել տան:

Գանտրա-Աղուա ճամբուն շինութեան վրայ կ'աշխատէինք: Աշունը կը մօտենար եւ անձրեւ ու փոթորիկ մեր շինածը կը քանդէին, կ'աւերէին:

Զմրան, մեր չորս կողմը յիսուն սանթրիմետր ձիւնով եւ վրաններու մէջ փակուած՝ աշխատիլն անհնար էր:

Յանկարծ հրահանգ եկաւ իզմիթ երթալու: Վրանները անմիջապէս քակեցինք եւ կառքերը բեռցուցինք: Մեր ուրախութեան չափ ու սահման չկար: Ա՛յ զգուած էինք վրաններու մէջ բանտարկուած մնալէ: Արդէն քանթինին մէջ բան չէր մնացած. նոյնիսկ ծխախոտը, որ մեր միակ մխիթարութիւնն էր, հատած էր:

Երբ իմ քարէ բարձին կից մը տուի ու ան տեղէն շարժեցաւ, զարմանքով նշմարեցի հոն հինգ թէ վեց օձի հաւկիթներ: Այդչափ ժամանակ օձի հետ պառկած եմ եղեր՝ առանց որեւէ խշրտուք կամ ֆշշոց լսելու: Ինչպէ՞ս եղեր էր որ օձը չէր խայթած զիս: Լսած եմ թէ օձը եթէ հանգիստ ձգուի, չի՛ խայթեր: Ուրեմն թուրք կառավարութիւնն ու թուրանականները օձէ՛ն ալ վատ են, որ հայ ժողովուրդը՝ հակառակ իր հաւատարմութեան ու երկրին բարգաւաճման ուղղութեամբ տարած աշխատանքին՝ ջարդած փշրած էին:

Մեր ճամբան երկար էր ու զառիվեր: Զիերը դժուարութեամբ կը քաշէին ծանր բեռները: Արիւն քրտինք մտած կառքերը հրելով հագիւ բարձունքը հասցուցած էինք, երբ ետ դառնալու նոր հրահանգ մը եկաւ: Լալագին վիճակի մը մատնուեր էինք: Մանաւանդ ես մտահոգ էի օձին բոյնը քանդած ըլլալուս համար: Եթէ նոյն տեղը ստիպուէի պառկիլ, արդեօք օձը այս անգամ պիտի չխայթէ՞ր զիս: Յանկարծ կարօն պոռաց. «Մի՛ կենաք. ճամբանիդ

քալեցէք: Տասնապետը հրամանագիրը սխալ հասկցած է»: Տխրութեան արցունքները ուրախութեան վերածուեցան:

Օդը՝ սաստիկ ցուրտ. ճամբաները՝ ձիւնոտ ու ցեխոտ. քալելը դժուար: Մեր ծունկերը կը կթոտէին, կզակները ցուրտէն կը կափկափէին, մօտակայ լեռներէն գայլերու ոռնոցը սոսկում կը սփռէր:

Յոգնած էինք. բեռնակառքը կանգնեցուցինք եւ վրան բարձրացանք հանգստանալու: Միջոց մը ետք անուշ քուն մը պատեց զիս: Սրունքս մատներովս ճզմեցի, բայց բան չէի զգար եւ կը սառէի: Շարժավարին կռնակի պատուհանը սկսայ թակել: Բաւական ժամանակ ետք կեցուց բեռնակառքը: Զիս դժուարաւ իջեցուցին վար. ոտքերուս վրայ չէի կըրնար կենալ: Թեւերս մտան եւ զիս քաշկռտելով սկսան տանիլ մինչեւ որ կամաց կամաց սկսայ առանձինս քալել: Սառելու վտանգը անցուցեր էի: Վերջապէս հասանք Իգմիթ:

Շուկայէն հրուշակով հաց գնեցի: Մարզական դաշտին տախտակաշէն շէնքին մէջ տրամադրուած վայրը տեղաւորուելէ ետք, թաց գուլպաներս փոխեցի, հացով հրուշակը ախորժակով կերայ եւ գլուխս տոպրակիս դնելով քուն մտայ: Պահածոյի տուփերու մէջ շարուած ձուկերու նման քով քովի շարուած կը պառկէինք մարզասրահին տախտակամածին վրայ:

Դաշտին մէկ անկիւնը վրան մը պարենաւորումի, ուրիշ մըն ալ խոհանոցի յատկացուած էր: Պարենաւորումինը յանձնուած էր հայ զինուորականի մը, իսկ խոհանոցայինը՝ յոյնի մը: Ամէն

առաւօտ ձիթապտուղով հաց կը ստանայինք, իսկ կէսօրները եւ իրիկունները՝ միսով լուբիա կամ ոսպ, երբեմն ալ ձաւարէ փիլաւ: Միջոց մը արտօնութիւն տրուեցաւ որ փափաքողներ երթան իրենց ընտանիքները տեսնելու: Պարենաւորումի պատասխանատու զինուորը առիթէն օգտուելով, տասնհինգ օրուան համար տուն մեկնեցաւ իր պաշտօնը ինծի յանձնելով:

Զմրան ամենասաստիկ ժամանակը հասած էր: Երբ ճամբաներ փակուէին, զինուորները կը տարուէին զանոնք բանալու: Մեր սպան շատ ազնիւ ու բարի էր: Նիհարակազմ ըլլալու՝ զիս չէր ղրկեր: «Դուն մի երթար, կը հիւանդանաս», կ'ըսէր ու տաք վրանին մէջ կը մնայի: Յուրտէն անօթի թռչունները խումբ խումբ դաշտ կ'իջնէին ուտելիք որոնելու: Զաւար կը ցանէի մաղի տակ, եւ երբ թռչունները գային կերը ուտելու, մաղով կ'որսայի զանոնք ու կը գլխատէի: Այսպիսով օրական 30-40 թռչուն կ'որսայի: Ճաշարանապետը կը մաքրէր զանոնք, կարագով կը տապկէր ու կը պատրաստէր իրիկուայ խնճոյքին համար, որ տեղի կ'ունենար օդիով եւ աղանդերով: Տասնապետն ալ կը կանչէի վրան եւ տախտակէ անտուկներու վրայ սեղան կը շտկէինք, ուտելիքները կը խժռէինք, օդին ալ կուկ կուտայինք եւ այսպէս քէյֆ կ'ընէինք, երկար ժամանակ տառապելէ ետք՝ վախնալով որ նման առիթ անգամ մըն ալ չի ներկայանար:

Տասնհինգ օր անցուցինք այսպէս, լաւ սնուելով ու բաւական կազդուրուելով:

Երբ պարենաւորումի պատասխանատու հայր

վերադարձաւ, ինծի արտօնութիւն տրուեցաւ Պոլիս երթալու:

Պայուսակս կոնակս առած հազիւ չոգեկառքին կը մօտենայի, ընկերներէս մին վերադարձաւ, ըսելով. «Ծովային ուժերու հրամանատարութիւնը մեզի տրուած հրամանագիրը չի ճանչնար»: Որոշեցի քանի մը կայարան քալել եւ ուրիշ տեղէ չոգեկառքը առնել:

Լեռներու ստորոտը ճամբաները անկանոն էին, ձիւնածածկ: Ըստ բախտի կը քալէի, երբեմն մինչեւ ծունկ փոսերու մէջ խրելով: Շուրջս ո՛չ մարդ, ո՛չ տունկ: Լեռներէն գայլի ոռնոց կը լսէի: Վախնալիք բան էր առանց գէնքի, դաշոյնի, կամ դիմադրութեան որեւէ միջոցի: Երեք ժամ քալելէ ետք, հասայ Եարըմճա կայարանը: Փոքր ճաշարան մը կարյոգնած, անօթի, ծարաւ՝ աթոռ մը գտայ եւ հակիթով ու սոխով խառն քաշուած միս (խըյմալը եօռմուրթա) ապսպրեցի: Հապճեպով կերայ զայն, բայց չկշտացայ: Ապսպրեցի երկրորդ մը: Հազիւ կէսին էի հասեր, չոգեկառքին սուլոցը լսուեցաւ: Դրամը վճարեցի, մի քանի դգալ բերանս լեցուցի ու վազելով կառք մտայ: Ետեւէս ուրիշներ ալ սպրդեցան: Զինուորական պահակները դրան առջեւ տնկուեցան «ինզիպաթ» պողալով: Բայց այնքան խճողուած էր կառքը, որ դուռը հազիւ կը գոցուէր եւ իրենք ի վիճակի չէին ներս մտնելով խուզարկութիւն կատարելու: Սաստիկ վախէն սիրտս կը տրոփէր՝ խորհելով որ կրնան զիս վար առնել: Բայց բախտս ժպտաց եւ վտանգը անցուցի: Կառքերը շարժեցան: Ոտքի վրայ, գոց աչքերով, կէս քուն-կէս

արթուն կաթնավաճառի ձիու պէս երերալով, հասանք Հայտար Փաշայի կայարանը: Շոգենաւը պատրաստ էր մեկնելու: Տոմս գնեցի ու վարի յարկը իջայ: Բարեբախտաբար նստելու տեղ մը գտայ ու փռուեցայ հող:

Գարագէօյէն հանրակառք առի, Թաքսիմէն ցատկուտելով եւ ուրախութենէս յոգնութիւնս մոռնալով տուն հասայ: Սօֆի հօրաքրոջս եւ մօրս ուրախութեան չափ չկար, որովհետեւ մեկնած ատենս վերադառնալուս յոյսը շատ տկար էր: Երկուքը մէկ վիզս փաթթուեցան, երկու թեւերս անոնց ուսին նետած, երեսներէս ուրախութեան արցունքներ կը հոսէին:

Շարունակ իրարու երես կը նայէինք՝ զարմանալով թէ ինչպէ՞ս իրարու միացանք:

Իրիկունը Կարապետ եղբայրս, Ասատուր քեռայրս, Սիման եւ իր դուստր Մարին եկան եւ խնճոքի սեղանը ամբողջացաւ: Մէկ կողմէն օղին կը ճնկէի ու կ'ուտէի, միւս կողմէ փոխադարձաբար յիշատակներ կը պատմէինք: Ուշ ատեն իմ սիրելի, գետինը բռուած տաք անկողինը մտայ եւ առաւօտուն կազդուրուած արթնցայ:

Առաջին գործս եղաւ Տկն. Թէրզեանին այցելել՝ երախտագիտական պարտականութիւնս կատարելու: Կեդրոնական վարժարան ընդունմանս ժամանակ ինք խնամակալ կանգնած էր ինծի: Հին դրացնութեան յիշատակները վերանորոգեցինք մէկ կողմէ տաք սուրճը խմելով եւ միւս կողմէ շաղակրատելով: Ես ձեռքը համբուրեցի, ան ալ՝ երեսներս: Ես զինք մօր մը պէս կը սիրէի ու կը յարգէի, ան ալ գաւկի մը

պէս կը վերաբերէր հետս. բարի էր ամէն տեսակէտով:

Երբ մնաք բարովէ ետք դուրս ելայ, հագիւ քանի մը քայլ նետած՝ սոսկալի գլխացաւէ մը բռնուեցայ: Տուն հասնելուս, «Հալա՛, խնդրեմ, անկողինս փռէ որ պառկիմ» ըսի:

— Ի՞նչ ունիս, տղայ:

— Սոսկալի գլխացաւէ կը տառապիմ:

— Քեզի աչք դպեր է. կապար (խուրչին) մը թափեմ՝ կ'անցնի:

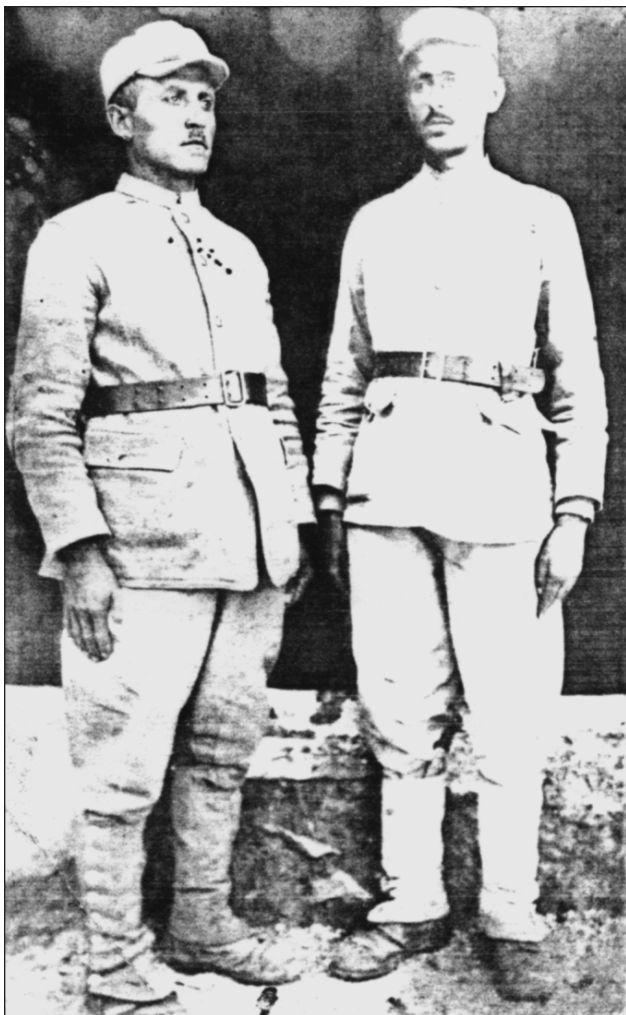
Նախ խնդալ ուզեցի. այդ տեսակ բաներու չէի հաւատար: Բայց սիրտը չկոտրելու եւ իր հաւատքը չխորտակելու համար յօժարեցայ:

Խոշոր ամանի մը մէջ ածուխէ պատրաստած կրակը դրաւ եռոտանիի վրայ, կրակի վրայ հալեցուած կապարը գլխուս վրայ բռնուած ջրամանին մէջ սկսաւ մաս առ մաս թափել: Կապարը պաղ ջուրին մէջ իյնալով «ճոզ, ճոզ» աղմկալից ձայներ կը հանէր: Հալան «Քեզի գէշ աչք է դպեր» ըսելով մէկ կողմէ ալ իր անհասկնալի մասնաւոր աղօթքը կը մըթմըթար: Զուրէն ալ քիչ մը խմցուց եւ արարողութիւնը վերջացաւ:

Անընդհատ կը յօրանջէի: Բերանս բացուելով՝ գոցուելով կարծես պիտի պատռուէր: Զարմանալի եւ անհաւատալի բան. գլխուս ցաւը անցաւ եւ ես ինքզինքս գտայ:

Հիմա ինչպէ՞ս չհաւատաս, կը մտածէի ես ինծի: Հասայ այն եզրակացութեան թէ մարդ պէտք է բանի մը հաւատայ:

Եթէ բանի մը ձեռնարկել խորհիս, նախ պէտք է

Ասատուր քեռայրս ու եւ 1941ին, Եօզկաթ:

հաւատաւ թէ պիտի յաջողիս: Եթէ կասկածով սկսիս՝
գործը չի յաջողիր:

Միթէ այսօրուան ծաղկած Մայր Հայրենիքը
անձնագրո՞ւ քաջերու զօրաւոր հաւատքով չէ՞ հիմ-
նուած: Անոնք հաւատացած էին թէ առանց գէնքի,
առանց զոհողութեան կարելի չէ պետականութեան
տիրանալ: Այդ պատճառով Սարգարապատի մէջ
հաւատքով կռուած, յաղթանակած էին բռնակալ-
ներուն, հակառակ ուժերու եւ գէնքերու անհաւա-
սարութեան:

Այսօր ալ նոյն ձեւի անիրաւութեան մէջ կը
գտնուինք: Նախ պէտք է հաւատանք մեր դատին
իրաւացիութեան եւ՝ ամենակարեւորը՝ պէտք է մէկդի
ձգել կուսակցականութիւնը եւ իրարու ո՛չ միայն
միանալ, այլեւ ձուլուիլ զուտ ոսկիի պէս, որպէսզի
արդիւնք ձեռք բերենք: Եթէ ոսկիին մէջ երկաթ կամ
ուրիշ չձուլուող, չմիացող տարր գտնուի, անկէ
յառաջ եկած մետաղէն արդիւնք կարելի չէ սպասել:

Մէկ խօսքով, մէկ մարմին, մէկ գլուխ պէտք է
ըլլալ: Մայր Հայրենիքն ու Սփիւռքը պէտք է ամուր
կապուին իրարու եւ պէտք է զարկ տալ մշակոյթին:
Երբ մեր մեծահարուստները եկեղեցի մը կը շինեն
Սփիւռքի մէջ, քովն ալ պէտք է դպրոց մը շինեն:
Որքան եկեղեցին կարեւոր է իրենց համոզումով,
նոյնքան դպրոցը կարեւոր է իմ համոզումով: Պէտք
է զարկ տալ ուսուցիչներու պատրաստութեան, որով-
հետեւ ուսուցիչը պիտի ըլլայ գալիք սերունդներուն
ուղի ցոյց տուող ջահը:

Այսօր Մայր Հայրենիքի բնակչութեան չափ
հայութիւն կ'ապրի Ամերիկա եւ Սփիւռքի տարած-

քին: Խորին շնորհակալութիւն եւ երախտագիտութիւն կը յայտնեմ այն երկիրներուն, որոնք ընդունած են հայերը եւ օգնած մեզի:

Անհրաժեշտ է որ հայերս մեր ապրած երկիրներու օրէնքներուն լիովին հնազանդինք, աշխատինք անոնց վերելքին համար. բայց երբեք չմոռնանք մեր նուիրական աւանդութիւնները եւ ի մասնաւորի մեր մշակոյթը:

Մեզ մինչեւ այսօր պահպանողը եղած են եկեղեցին ու մշակոյթը: Շատեր կը պնդեն թէ եկեղեցին է: Ես յամառօրէն կը պնդեմ թէ առաջին դերը մշակոյթին կը պատկանի. եկեղեցին անկէ ետք կուգայ: Իբրեւ օրինակ վերցնենք սուրիանիները: Անոնք շատ տեղեր ունին եկեղեցիներ, սակայն մշակոյթի ոչ մէկ կեդրոն ունին: Չունին դպրոցներ, մշակոյթի կեդրոններ, շաբաթաթերթեր, ամսաթերթեր, եւայլն: Անոնց անունները իրենց ապրած երկիրներու անուններն են արդէն: Թուրքիա բնակած եւ Մարտինէն Պոլիս, ապա Ամերիկա, Ֆրանսա, Գերմանիա, Շուէտ գաղթած սուրիանիներու իննսուն տոկոսը կը կրէ թրքական անուն.— Շէֆիք, Շիւքրիւ, Սէլիմ, Սէմրա, եւայլն: Հակառակ իրենց մայրենի լեզուն ունենալուն, կը խօսին արաբերէն, թրքերէն կամ այլ լեզուներ եւ հետզհետէ կը մղուին կորստեան:

Այսօր Ամերիկայի զանազան քաղաքներու մէջ բաւականաչափ եկեղեցիներ ունինք, բայց ամէնօրեայ դպրոցները քիչ են, իսկ շաբաթօրեայ դպրոցներու ուսուցիչներն ալ հայերէնը ուսուցանելու որակը չունին: Նոյնիսկ հայոց պատմութիւնը

կ'ուսուցանեն անգլիերէնով, քանի որ ուսուցիչը զուրկ է հայերէնի իմացութենէն: Ասոր առաջըր առնելու համար, նախ պէտք է հայերէնի ուսուցիչ հասցնել: Իբրեւ սկիզբ, կարելի է Միջին Արեւելքէն գաղթած եւ հայերէն գիտցող անձեր հրաւիրել շաբաթօրեայ դասաւանդութիւններու համար: Չեմ կարծեր որ ոեւէ հայ մերժէ:

Օր մը եկեղեցւոյ բակին մէջ տեսայ ազգականներէս մին, որ կը մեկնէր: Հարց տուի թէ եկեղեցին տակաւին արարողութիւն կ'ըլլայ, ինչո՞ւ ինք կը մեկնի:

— Մանչս բերած եմ անգլիերէնով Աւետարան կարդալ սորվելու,— պատասխանեց:

Զարմացայ մնացի:

— Ինչո՞ւ հայերէնի տեղ անգլերէն:

— Հայերէն սորվեցնող կա՞յ,— յարեց:

Մի՞թէ չենք կրնար մայրենի լեզուով «Թագուհի Թարգմանութեանց» հայերէն Աստուածաշունչը կարդալ սորվեցնել մեր նոր սերունդին: Անցեալին մենք, գաղթականներս, Անատոլիոյ ջարդէն վերապորոզ եւ Պոլիս անցնողներս, կը յիշենք թէ եկեղեցիին քով դպրոց ալ ունէինք, եւ մենք թէ՛ կ'ուսանէինք ու թէ՛ տիրացու կը դառնայինք, կը սորվէինք Աւետարան կարդալ եկեղեցւոյ քահանային շնորհիւ:

Այսօր եկեղեցիներու մէջ մեծաւ մասամբ հաղորդութիւնը անգլիերէնով կը կատարեն: Վերջերս բողոքներու հետեւանքով կարգ մը տեղեր սկսան հայերէնով եւ անգլիերէնով կատարել: Քարոզներն ալ երկլեզու եղան բողոքներու շնորհիւ: Ո՛ւր որ ալ ըլլանք, պէտք է մեր լեզուով խօսինք իրարու հետ:

Բայց շարունակեմ պատմութիւնս:

Արտօնութիւնս շուտով լրացած էր եւ ես վերադարձած էի մեր կեղծ զօրանոցը, որ աւելի շատ գերիներու ճամբար մըն էր:

Գարնան մեզի նոր գնդապետ նշանակեցին: Այս անգամ Գանտրա-Աղուա ճանապարհաշինութեան համար լեռ բարձրացանք եւ հոն վրանները լարեցինք: Չափով գործ կուտային ամէն գունդի՝ ժամկէտին լրացնելու պայմանով: Ստիպուած էինք ծառեր տապալել եւ արմատախիլ ընել:

Մեր գունդի տղաքը դժուարութիւնը աչքի առնելով, ծառ մը արմատախիլ ընելու փոխարէն՝ հողով ծածկած էին պարզապէս: Մի քանի օր ետք գնդապետ խենթ ձէվտէթը հոնկէ անցնելուն՝ աչքին կը զարնէ: Աղմուկ մըն էր որ փրթաւ: Վագեցինք դուրս: Գունդը շարքի կանգնած էր եւ յանցաւորը կը փնտռուէր: Բայց ոչ ոք յանցանքը կ'ընդունէր: Գնդապետը բոլորն ալ ապտակելով, ոտքի հարուածներ տալով հրահանգեց որ ծառը անպայման արմատախիլ ըլլայ:

Յոյն սափրիչ մը հող կրելու ձեռնակաւքը ճամբան մոռցեր էր եւ այդ միջոցին խենթ ձէվտէթը ինքնաշարժով անցած ատեն կառքը տեսած էր: «Դուն ինծի համար մահափորձ պատրաստած ես. ուզած ես որ ինքնաշարժս ձեռնակաւքին զարնուելով անդունդը գլորիմ», ըսելով բռունցի հարուածներ տեղացուց խեղճին վրայ, մինչեւ որ նիհարակազմ եւ վատառողջ յոյնը գետին փռուեցաւ:

Օդը սաստիկ տաք էր: Շապիկով անհնար էր աշխատիլ: Մէջքէս վեր մերկացայ եւ սկսայ

յամառօրէն հողը փորել: Արեւէն շոքոլայի գոյն դարձած էր մորթիս: Կոնակիս ձեռք մը դպաւ. դարձայ ետ: «Տղա՛ս, շապիկդ հագիր, քրտինքէդ կը պաղիս եւ հիւանդ կ'ըլլաս: Հոս մէկը չունիս որ քեզի հոգ տանի»: Խենթ ձէվտէթն էր ըսողը. լաւ ժամանակին հանդիպեր էի:

Օր մը ամբողջ գունդը դաշտին մէջտեղ հաւաքեց եւ ըսաւ.— Ով որ հագուստ, տափատ, վերարկու կամ վրայէն հագուելու ուրիշ բան ունի, թո՛ղ յանձնէ, ապա թէ ոչ կը ձերբակալեմ եւ ածելիով կտոր կտոր կ'ընեմ:

Ես երկու տափատ ունէի խոտէ անկողինիս մէջ պահուած. չտուի: Եթէ փնտռէ եւ գտնէ, թերեւս ալ խոնաւութենէն փտած կ'ըլլան խոտին մէջ ըսելով կ'արդարանամ, կամ ալ, եթէ լաւ վիճակի մէջ գտնէ, կրնամ ըսել որ հողին խոնաւութեան դէմ մարմինս պաշտպանելու համար հոն դրած եմ: Իրականութեան մէջ զանոնք պահած էի մահու վտանգի (աքսոր կամ ջարդ) պարագային վրաս անցնելու եւ փախուստ տալու դիտաւորութեամբ:

Յուլիս ամսուն մէջ էինք: Խենթը փոխարինուած էր ուրիշ սպայով մը, որ թոյլ էր եւ մեր աշխատանքն ալ սկսած էր մեղմանալ:

Յանկարծ ուրախ լուր մը թնդաց.— գինուորական արձակումի (թէգքէրէ) հրահանգ եկած էր: Առանց ժամանակ կորսնցնելու Գանտրա գացի, նախ ոտքիս հողաթափ մը գնեցի, յետոյ պարզ գլխարկ (քասքէթ) մը առի արեւէն պաշտպանուելու համար: Զինուորական հագուստս, որ աւելի աղբահաւաքի հագուստի էր նման, եւ կօշիկներս տոպրակի մը մէջ

տեղաւորելէ ետք, նամակատուն գացի եւ տոպրակը Պոլսոյ Հարպիյէի գինուորական մասնաճիւղի հասցէին ղրկեցի, որպէսզի մէյ մըն ալ գործ չունենամ անպիտաններուն հետ:

Օսման տասնապետին հետ ողջագուրմանս ընթացքին իրեն արծաթ մէկ ոսկինոց մը տուի ի յիշատակ: Ծառէն հաստ ճիւղ մը կտրեցի, մօրս տուած լաթին մէջ ուտելիքներս փաթթելով կապեցի ու շինած գաւազանիս ծայրը անցնելով ուսիս զարկի եւ գիշերանց ինկայ ճամբայ: 80 քմ. ճամբան անընդհատ քալելով պէտք էր երթայի: Ճամբան շատ անկանոն էր եւ խիճերով լեցուն: Հողաթափին կաշին բարակ ըլլալուն, խիճերը ոտքերս կը ցաւցնէին, բայց հոգս չէր. ես արագ արագ կը քալէի՝ առաւօտուն իգմիթ հասնելու համար:

Արեւը ծագած էր արդէն եւ ծառերու ճիւղերուն մէջէն կը շողար: Թռչունները կը ճռռողէին:

Իգմիթ փողոցները տակաւին ամայի էին եւ խանութները նոր մէկիկ մէկիկ կը բացուէին: Գիւղացիներ բերքերը էշերու եւ ձիերու վրայ բեռցուցած պազար կը տանէին ծախելու: Փռուէ մը հաց, նպարավաճառէ մըն ալ հրուշակ գնեցի եւ նախապէս իմ բնակած իգմիթի մարզադաշտին նստարաններէն միոյն վրայ երկնցայ ու նախաճաշս աւարտեցի:

Սպան բոլորիս ինքնութեան թուղթերուն (նու-ֆուս թէգքէրէսի) վրայ գինուորական պաշտօնը կատարած ըլլալու փաստակնիքները տպած էր եւ բեռնակառքով բերաւ բաժնելու:

Ինքնութեան թուղթս առնելուս պէս շոգեկառք

*Ջախէն աջ, ոտքի՝ ես, եղբայրս եւ Մարին: Նստած՝
մայրս, հօրաքոյրս, Սիմա քոյրս եւ Ասատուր քեռայրս:*

*վազեցի: Սպան թէեւ կը պոռար որ ամսականն ալ
առնեմ, բայց որո՞ւ հոգ ճղճիմ ամսականը. ժամ
առաջ տուն հասնիլն էր կարեւոր:*

*Մատաթին եւ ուրիշ ընկերոջ մը հետ շոգեկառք
մտայ: Պահած տափատներէս մին Մատաթին տուեր
էի: Իր սրունքները երկար եւ հաստ ըլլալուն՝
տափատին կարը տեղ-տեղ քակուած էր արդէն, բայց
կը բաւէր զինք Պոլիս հասցնելու: Իր վիճակին վրայ
չարունակ կը ծիծաղէր, բայց ուրախ էր:*

*Օղիի շիշը բացուած էր. ճերմակ պանիրը եւ
հացը թուղթի մը վրայ դրինք եւ սկսանք մէկ կողմէ*

օղին ճնկել եւ միւս կողմէ ուտել ու երգել: Իրիկուան դէմ Բէնտիկ հասեր էինք:

Կղզիներուն լոյսերը կը շողշողային ծովուն վրայ եւ կը ծփային: Կը ծփար նաեւ իմ սիրտը: Մութ աշխարհէն վերջապէս լոյս աշխարհ եկեր էինք: Լուրը տարածուած ըլլալու էր ամէն կողմ եւ կը խորհէի թէ ամբողջ Պոլիսը սեղան պատրաստած մեզ կը սպասէր:

Հայտար ֓աշա կայարանը բազմութեամբ լեցուն էր: Շատեր իրենց հարազատները դիմաւորելու եկած էին: Իմ ծերունի սուրբ հօրաքոյրն ու մայրը չէին կրնար գալ:

Շոգենաւ նստիլս ու տուն ինչպէս հասնիլս չեմ յիշեր: Միայն կը յիշեմ որ բոլորին հետ կը գրկընդխառնուէի եւ երազէ արթնցած երախայի նման չորս կողմս դիտելով կ'ուրախանայի:

Հօրաքրոջս եւ մօրս ուրախութեան սահման չկար. անընդհատ երեսս կը նայէին՝ չհաւատալով ներկայութեանս: Հաւանաբար այդ պահուն կը յիշէին ջարդի օրերը, երբ իրենց հարազատները տարուած եւ անգամ մըն ալ չէին վերադարձած:

Բոլորը հարցումներ կ'ուղղէին ինծի, բայց ես չուարուն վիճակ մը ունէի, կարծէք դեռ երազի մէջ ըլլայի:

Այդ օրը 27 Յուլիս 1942ն էր:

6 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1956Ի ԴԷՊՔԸ

Պոլսոյ մէջ պատմութեան անցած 6 Սեպտեմբերի դէպքերը 1956ին պատահած էին:

Այդ օրը, Թաքսիմի մարզական ակումբի ֆուլթպոլի կազմի վարչութեան իբրեւ անդամ, ժողով ունէինք: Շուկայի գործընկերներէս Ակոբն ալ այդ կողմը պիտի երթար, ուստի միասին ճաղալօղլուելանք Նուրը Օսմանիէ մզկիթին ճամբով: Մզկիթին ճարտարապետը Նիկողոսեան մականունով հայ մը եղած է: Կը պատմուի որ Սուլթան Մահմուտ Ա. հրամայած է որ այդ վայրին մէջ մզկիթ մը կառուցուի Նուրը Օսմանիէ անունով: Նիկողոսեան խալֆա հիմը նետելէ ետք, մօտաւորապէս երկու տարի մէջտեղէն կը կորսուի: Սուլթանը կը զայրանայ եւ կը խոստանայ մեծ վարձատրութիւն տալ զինք գտնող բերողին: Ի վերջոյ խալֆան պալատ կը ներկայանայ:

Աչքը բաց պահակներէն մին «ես գտայ» ըսելով Սուլթանին կը յանձնէ զինք. Սուլթանն ալ կը հրամայէ որ անմիջապէս դահիճը գայ եւ գլխատէ խալֆան: Նիկողոսեան Սուլթանին կ'ըսէ. «Տէր իմ, եթէ ես հիմքը նետածիս պէս վրան շէնք բարձրացնէի, ան շատոնց փլած պիտի ըլլար եւ ես ալ գլուխս վրայ տուած պիտի ըլլայի: Ատոր համար է որ ուշացայ եւ այսօր իմ կամքով եկայ»: Սուլթանը

ըստևածը իմաստալի կը գտնէ եւ փոխարէնը ստախօս պահակին գլուխը կտրել կուտայ:

Ես առիթ ունեցած եմ պտըտելու 1750-1756 Նիկողոսեանին շինած մզկիթին մէջ: Կամարներուն գոյները մինչեւ այդ թուականը կը պահպանէին իրենց հայկական գեղեցկութիւնը եւ չէնքը իր տոկունութեամբ կը թողուր քանի մը տասնամեակ առաջ միայն շինուածի տպաւորութիւն:

Ուրեմն այնտեղէն ելլելով Ճաղալօղլուէն Թաք-սիմի կողմը դարձանք: Ճամբան ամայի էր: Ինչպէս փոթորիկէն առաջ թռչունները իրենց բոյները կը քաշուին, այդպիսի վիճակ մը կը տիրէր:

Կառքին ետեւի պատուհանէն նայիմ ըսի եւ ի՛նչ տեսնեմ, պատառի մը վրայ «Գըպրըս Թիւրքտիւր» (Կիպրոսը թրքական է) գրուած էր:

Մինչեւ ակումբ ճամբաները ամայի էին. մարդ մարդասանք չկար: Ակոբը իր տունը գնաց, ես ալ ակումբ ուղղուեցայ: Ժողով չկրցանք գումարել, քանի որ մեծամասնութիւն չկար: Շիւղրիւն դուռը գոցեց: Կառքերու երթեւեկութիւնն ալ դադրած էր. հետիոտն պէտք էր տուն երթալ: Անցայ դիմաց եւ Հիլթըն պանդոկին կողքէն սկսայ քայլել: Հազիւ Տիւան պանդոկին առջեւ հասած էի, յանկարծ վերի կողմէն յայտնուեցաւ խուժան մը: Մարդիկ կը պողային «Կեցցէ՛ Թուրքիան, անկցի՛ Գունաստանը»: Իրենց ձեռքերուն մուրճ, թի, բահ, ուրագ, լծակներ եւ քանդումի այլեւայլ գործիքներ, եկան պանդոկին մօտ խանութի մը ցուցափեղկին առջեւ կանգ առին: Գլխաւորին խօսուածքէն յայտնի էր որ լազ էր: Լազերը Սեւ ծովին վրայ Տրապիզոնի հին յոյներն

են, որոնք մահու սպառնալիքով ենիչէրիներու կողմէ
թրքացուած են: Յուցափեղկին մէջ, ուր խանութ-
պանը մողէզի եւ օձի մորթէ պատրաստուած պա-
յուսակներ շարած էր, Krokodil բառը տեսնելով եւ
զայն յունարէն ու խանութպանն ալ յոյն կարծելով,
գլխաւորնին հրամայեց որ կոտրեն-փշրեն ամէն
բան: Խանութպանը դուրս վազած եւ ձեռքերը
տարածած կ'աղաչէր որ խնայեն իրեն, քանի որ ինք
թուրք է եւ այդ մականիչն ալ մորթին տեսակը կը
ներկայացնէ: Հրամանատարը ասոր վրայ պահանջեց
տեսնել խանութպանին անձնագիրը: Խեղճը գունա-
տած, վազելով զնաց եւ հեւ ի հեւ բերաւ անձ-
նագիրը:

Խուժանը հոնկէ անցաւ դիմաց: Կարգը Lebon
ծաղարանին էր: Հակառակ խանութը գոց ըլլալուն,
ամուր փեղկերը վայրկեանական ջարդ ու փշուր
ըրին եւ ամէն բան կործանեցին:

Յետոյ անցան Թաքսիմի դիմացի անկիւնը, ուր
քիչ մը դէպի Կալաթասարայ Taflan անունով թրքա-
կան ճաշարան մը կար: Մաքուր եւ առատ տեսականի
ունեցող ճաշարան մը ըլլալուն, մենք ընկերներով
երբեմն հոն կ'ընթրէինք, կը խմէինք ու կը
զուարճանայինք: Երբ խուժանը անակնկալ ներս
խոյացաւ, սպասեակները «մենք թուրք ենք» պոռա-
լով սանդուխներն ի վեր վազեցին՝ հաւանական մահէ
մը փախուստ տալու համար: Հիմա ամենասոսկալի եւ
միանգամայն զարմանալի տեսարանը կը պարզուէր:

Յունական օդային երթեւեկութեան սպասար-
կութեան գրասենեակին առջեւ հասած էին: Ճաղատ
հրամանատարը օդիները ջուրի պէս խմած գլուխը

տաքցուցած էր: Իր քովի դատարկապորտ աւազակները ետին հրելէ ետք, ինք ալ քիչ մը նահանջելէ ետք, գլուխը ետ տարաւ, առաջ բերաւ ու ճակատը մատի հաստութեամբ ապակիին զարնելով՝ ապակին ջարդ ու փշուր ըրաւ: Ճակատին բան չէր եղած եւ ես կեանքիս մէջ առաջին անգամ է որ նման բանի ականատես կ'ըլլայի: Կաթիլ մը անգամ արեան բիծ չկար երեսը: Գլուխը երկաթ էր, թէ պեթոն, մինչեւ այսօր կը զարմանամ:

Այդ միջոցին Աթաթիւրքի շրջանակաւոր պատկերները բռնած, բաց բեռնակառքերով գինուորներ եկան ու աղմուկը մասամբ նուազեցաւ: Զարդն ու կողոպուտը, սակայն, կը շարունակուէին: Կալաթասարայէն վար յունական ամէն տեսակի վաճառատուններ կային. խուժանը սկսաւ հոն թափանցել: Կերպասավաճառի մը խանութէն Եւրոպայէն օտար դրամանիշով ներածուած կերպասները վար առին: Երկու վայելչօրէն զգեստաւորուած կիներ կերպասները պատուեցին եւ մէկ ծայրը ինքնաշարժի մը ետեւը կապեցին: Մէկը ինքնաշարժը քշեց, իսկ միւսը ետեւէն կերպասներուն վրայ կոխկռտելով ոչնչացուց գերմանական սքանչելի վերարկուցու կերպասը:

Թիւնէլ մտնելով Գարագէօյ իջայ: Զիրաաթ դրամատան մօտակայ շէնք մը բռնկեցուցած էին: Հրչէջներ չէին ժամանած եւ կրակը կրնար դրամատուն անցնիլ, բայց ո՛վ էր հոգ ընողը: Ոստիկան մը անհոգ կերպով կը դիտէր բոցերը: Հո՛ս ալ երթեւեկը դադրած էր: Կամուրջը անցայ, հասայ էմին Էօնիւ: Մըսըր Զարսըսըն գոցեր էին: Քովի փողոցէն թալանուած եւ քանդուած յունական մեծա-

քանակ նպարավաճառներու խանութներէն ձիթա-
իւղերը ջուրի պէս ծովեզերք կը հոսէին: Այնքան
տարուած էի այդ տեսարաններով որ միտքէս չէր
իսկ անցներ որ տուններն ալ կրնային յարձակիլ: Բա-
ւական դժուարութեամբ կէտիկ Փաշայի բնակարանս
հասայ: Հրաչս երեք տարու էր: Հակառակ տանտէր-
նիս յոյն ըլլալուն, բարեբախտաբար բան չէր
պատահած, շնորհիւ դրացի հայ բժիշկ Պոտրիկեանին,
որ անոնց պատուիրած է մեր տան չղպչիլ: Թա-
լանչիները մինչ այդ եկեր էին իրենց ծանօթ Տոքթ.
Պոտրիկեանին օգնելու որ իր անուանատախտակը
հանուի, որպէսզի անոր վնաս չհասնի: Բժիշկը
առանձին չէր յաջողած տախտակը հանել, բայց
թուրքերը այդպիսի բաներու վարպետ ըլլալով,
անմիջապէս հաներ էին տախտակը:

Յաջորդ օրը Բերա մթնոլորտը գրեթէ հան-
դարտած էր: Պարտաւոր էի Պէյօղլու մօրս եւ Սօֆի
հօրաքրոջս երթալու: Օթօպիւսին մէջ քովս նստած
թուրք երիտասարդի մը պատառոտուն հագուստներն
ու ոտքի սքանչելի կօշիկներուն իրարմէ տարբեր
ըլլալը ուշադրութիւնս գրաւեցին: Ան նման կօ-
շիկներ գնելու կարողութիւն չունէր. կողոպտուէն
օգտուած էր, հոգ չէ թէ մէկը միւսէն տարբեր
ըլլար. կարեւորը ոտքը նոր կօշիկ անցընելն էր...:

Պալըգլըի յունական գերեզմանատունը շատ հին
ժամանակներէ մնացած էր եւ պատմական արժէքա-
ւոր յուշարձաններ կային հոն: Իմացածիս համա-
ձայն, գերեզմանատունն ու յունական եկեղեցիները
քար ու քանդ էին ըրեր: Գէթ Ետի Գուլէի եկե-
ղեցիին այրած եւ չորս պատ միայն մնացած ըլլալը

աչքերովս տեսայ: Դէպքերը մեզի ներկայացուեցան իբր հետեւանքը Կիպրոսի մէջ յոյներուն կողմէ թրքական մզկիթի մը պայթեցուելուն: Աւելի ուշ պիտի իմանայինք որ թուրքերը իրենք պայթեցուցեր էին իրենց մզկիթը՝ պատրուակ ծառայեցնելու եւ խուժանը գրգռելու համար: Ինչպէս 1915ի Յեղասպանութեան համար թուրքերը կը ստեն եւ կ'ըսեն թէ հայերը թուրքեր ջարդած են ու էրզրումի մէջ գերեզմաններ կը բանան իբր թէ փաստելու համար որ հայերը ջարդարար են, այնպէս ալ յերիւրանքներ մէջտեղ հանած էին այդ օրերուն:

6-7 Սեպտեմբերի դէպքերուն մասին պատմութիւններ չատ իմացած եմ. հետաքրքրական հատ մը հետեւեալն է:

Գոց շուկային մէջ Ասէօ անունով հին արուեստի վրայ ոսկերչական կտորներ, գորգ, նկար, բանուած կտորներ, ժամացոյցներ, եւայլն գնող-ծախող երկու եղբայրներ կային, որոնցմէ փոքրը միշտ զարդարուն հագուստներով կը շրջէր: Մեծ եղբայրը գործով կը զբաղէր եւ օր մը ոսկերիչ ընկերոջս՝ էտմոնին խանութը այցելած էր մատանիի մը նորոգութեան համար:

Ուրեմն Ասէօն 6-7 Սեպտեմբերի դէպքերէն միջոց մը ետք յունական սրբապատկեր մը (իքոնա), 15ով 10 ինչ չափի, ամերիկացի յաճախորդի մը կը ծախէ 2000 տոլարի եւ կ'ուրախանայ որ մեծ շահ մը ունեցեր է: Յաջորդ ամառ ամերիկացի նոյն յաճախորդը կրկին կուգայ յարմար գինով նոր հնարժէք իրեր գնելու համար: Ասէոյին կը հարցնէ թէ սրբապատկերը քանի՞ գնած էր: Ասէօն կ'ըսէ թէ

2000 թրքականի գնած եւ 2000 տոլարի ծախած էր մեծ ուրախութեամբ: Ամերիկացին կ'ըսէ թէ ինք ալ 20,000 տոլարի ծախած է սրբապատկերը եւ 18,000 շահելուն համար՝ չատ ուրախացած: Իսկ ամերիկացիէն գնողն ալ 200,000 տոլարի գայն ծախեր է թանգարանի մը, քանի որ աշխարհի մէջ անոր նմանը չկայ եղեր...:

Ասէօն դէպքը պատմելէ ետք կ'աւելցնէ.

— Ես ալ ինքզինքս անթիքայէ հասկցողի տեղ դրած եմ...:

ՊՈԼՍՈՅ ՈՍԿԵՐՉԱՅ ՇՈՒԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԸ

Ոսկերչաց շուկայի հրապարակին վրայ կանանց հարսանեկան եւ վերարկուի պատրաստ հագուստներու վաճառատան գրագիր-հաշուակալ աշխատած միջոցիւ, կը խորհէի թէ ասպարէզի բարձրացումս որքան ալ ըլլայ, ապագաս փայլուն չի կրնար ըլլալ: Ուստի միւլայրճի (թանկագին քարեր ընդլուզող) Հրաչ Ներսէսեանէն խնդրեցի որ իրիկունները աշխատող սատէքնար (ամէն տեսակ ոսկեղէն շինող) վարպետի մը քով տեղ մը գտնէ, որպէսզի արհեստ սորվիմ: Ան ալ գտաւ Տաւիտը, որ փլաթիւնի, ոսկիի վրայ ապարանջան, մատանի եւ այլ տեսակի ոսկեղէն իրեր պատրաստող վարպետ մըն էր եւ շուկային ամենահարուստ ոսկերիչ Յովսէփ Սէրվիեանին ապսպրանքները կը գոհացնէր:

Այսպիսով, առաւօտները գրագրութիւնս կ'ընէի, իրիկուններն ալ արհեստ կը սորվէի:

Վարպետս իրերը շինելէ ետք իրարու կը փակցնէր, ես ալ այր մարդու մատանի կը թափէի: Իրիկուն մը իրարու փակցնել ջանացի, բայց չյաջողեցայ: Վարպետս աչքին տակէն կը հետեւէր, բայց պարզ գաղտնիքը չէր ըսեր: Աւելի ուշ, երբ ուշադիր հետեւեցայ իրեն, տեսայ որ նախ երկու

կտորները մետաղէ թելով կը կապէ իրարու եւ յետոյ կը փակցնէ: Խարտոց բռնելն ու խարտոցելը սորվեր էի արդէն. ուստի կրնայի ոսկին տաշել ու ձեւաւորել: Փակցնելն ալ սորվելէ ետք, կրնայի այր մարդու մատանի շինել:

Վաճառատունը ծախուեցաւ, ընկերութիւնը բաժնուեցաւ: Վարպետիս՝ Բարսեղին առաջարկեցի շուկայի պողոտային վրայ ընկերովի կանանց վերաբերեալ հագուստի խանութ մը բանալ. չընդունեց: Իր մերժումին պատճառ եղած էր այն հայ վաճառականը, որմէ ես ապրանք չէի գներ, քանի որ իր կերպասները մկնագոյն էին, մինչ յաճախորդները իրենց վերարկուն կ'ուզէին որ գոց սեւ ըլլայն: Իր աչքը լաւ չէր տեսներ: Ժամանակին, ամուրի եղած ատեն, Ֆրանկախտէ վարակուեր էր եւ սափրիչի դարմանումով կարծեր էր որ բուժուած է եւ ականջ չէր դրած իր եղբօր թախանձանքներուն որ բժիշկի երթայ: Երբ քոյրս Վիեննա կը ղրկէի դարմանումի հմար, Բարսեղին աչքին Ք. ճառագայթով առնուած պատկերը ղրկեցի բժիշկի մը, որ տեղեկացուց թէ դարմանումը անհնար է, որովհետեւ ջիղերը արդէն մեռած են: Բժիշկը խորհուրդ տուաւ որ Բարսեղին զաւակները պատուաստուին, որպէսզի նոյն ախտէն չվարակուին: Այդպէս ալ ըրին եւ փրկուեցան:

Շուկային մէջ Longine ժամացոյցի ներկայացուցիչին խանութին դիմաց խանութի մը չորս բաժիններէն երկուքը գնեցի եւ հոն ոսկերչութիւն ըրի: Մեծ քրոջորդիս՝ Տօնէլը, թէլքեարի ապարանջան շինող մարտինցի Պետրոսին գործատեղին դրի՝ արհեստ սորվելու: Միջոց մը ետք Տօնէլը եկաւ թէ՛ «Նա,

սորվեցայ, մօրեղբայր, ինծի ոսկի տուր որ շինեմ»:

Մեր տան ամենավերի սենեակը աշխատասեղան մը դրի, ոսկի ալ տուի, եւ հոն սկսաւ աշխատիլ:

Յետոյ ընկերոջը հետ հաստատուեցաւ խանութիս վերը: Ոսկին ինձմէ էր, աշխատանքը՝ անոնցմէ: Վարձք չէի գանձեր իրենցմէ: Այսպիսով երեքով ընկերովի գործ բացած եղանք:

Ես միեւնոյն ժամանակ Վարդգէսին հետ ընկերովի Գերմանիայէն հալոցաման (Pota) կը ներածէի: Վարդգէսը հետագային բաժնուեցաւ ինձմէ: Հալոցամանին հետ միասին ոսկերչական գործիքներ ալ կը ծախէի եւ շահը կը գրէի, որպէսզի Տօնէլը գործ տեսնէ: Երբ հաշիւ տեսանք, հակառակ իմ բարեացակամութեան, Տօնէլը անկարելի առաջարկ ներկայացուց: Ինք կ'ուզէր գործաւորչէքը առնել եւ անկէ զատ իմ ծախած ապրանքներուս շահին ալ բաժնեկից ըլլալ: Ո՛չ վարձք կու տար, ո՛չ դրամագլուխ դրած էր, եւ այսպիսի անկարելի պահանջ կը ներկայացնէր: Քանի որ ոսկերիչ Հրանդ Սարուխանը իրեն ոսկի տալ խոստացեր է, ան կարծեր է թէ նախապէս պիտի տայ, մինչդեռ գործը յանձնելէ ետք տալ է եղեր դիտաւորութիւնը:

Մենք արդէն բաժնուեր էինք իրարմէ, բայց զինք խանութէս դուրս չէի ըրած: Վարը, Բիւզանդը՝ իմ անմոռանալի ընկերը, աշխատասեղան դրած, առանց վարձքի կ'աշխատէր: Ինքնաբերաբար ինծի համար մանր մանեակի նոր տեսակներու գծագրութիւններ ըրաւ, ես ալ զանոնք շինելով լաւ դրամ սկսայ շահիլ, շարունակելով հանդերձ այր մարդու մատանիներ շինել:

Տօնէլը մնաց առանց գործի, քանի որ իրեն ոսկի չէր տրուած, թերեւս ալ վստահութեան պակասի հետեւանքով: Ճահիտ անունով ընկերոջ մը համար մատանիներ կը պատրաստէի: Տօնէլը գացեր անկէ գործ ուզեր էր, ան ալ «մօրեղբայրէդ հրաման առ, տամ» ըսեր էր: Եկաւ ինծի թէ «Ճահիտը գործ պիտի տայ քեզի. եթէ չես ուզեր շինել, ես շինեմ»: Դարձեալ խղճացի իրեն եւ արտօնեցի որ երթայ առնէ: Գացեր առեր էր ոսկին, բայց իբրեւ թէ հալեցնելու պահուն հալոցամանը պայթեր եւ 25 կրամ ոսկի ալ հնոցը գացեր էր:

Այս ալ դաս չեղաւ. այս անգամ սանդուխին վրայէն ինծի հետեւելով՝ մանեակի նմոյշներս իւրացուց եւ սկսաւ նոյն տիպի մանեակներ շինել եւ նոյն յաճախորդներուս նուազ գինով ծախել: Ստիպուեցայ գիններս նուազեցնել: Տօնէլը չկրցաւ տոկալ եւ գործը ձգեց:

Անգամ մը նախապէս աշխատած հագուստի վաճառատանս դիմացը գտնուող ոսկերիչ Սարգիս Զիրէքեանը եկաւ եւ արցունքոտ աչքերով դիմացս կանգնեցաւ. «Դուն լաւ հաշուակալ ես. իմ որդին գործի մարդ չէ. աչքերս ալ լաւ չեն տեսներ: Իմ գործընկերս՝ Մկրտիչ Չամիչեան, հաշիւներուն հետ ի՞նչ կ'ընէ չեմ գիտեր: Խնդրեմ, օգնէ ինծի»: Իրմէ երկու օր պայմանաժամ ուզեցի, խոստանալով որ չեմ մերժեր:

Խորհեցայ թէ արհեստի մէջ ալ եթէ գործաւոր մնամ, մեծ յառաջացում մը պիտի չունենամ: Ուստի քանի որ Մկրտիչ Չամիչեանը աղամանդէ լաւ հասկցող վարպետ մըն է, հոն արժէքաւոր քարեր

ուսումնասիրելով կ'անցնեմ ժամանակս եւ եթէ պայմանները թոյլատրեն՝ թանկարժէք քարերու առեւտուրով կը զբաղիմ: Խոստումս յարգելով, խանութը ձգեցի եւ գացի հոն աշխատելու: Այս տողերը գրելուս պատճառը ինչպէ՛ս ոսկերչաց մէջ մտնելս բացատրելն է:

Մեր խանութին մօտ սուր, ալեխառն մօրուքով, արիւնոտ աչքերով, փորը դուրս ցցուած, գլուխը միշտ քաւքէթով ծածկուած (թերեւս ճաղատ գլուխը չէր ուզեր ցոյց տալ) Թաղէոս աղան միշտ կը չաղակրատէր դրացիներուն հետ:

Չամիչեանը, կարճահասակ, հազուադէպօրէն կ'երեւէր: Ան կը նախընտրէր խանութը փակուած մնալ եւ ոչ մէկուն հետ կը տեսակցէր:

Մեր դիմացը կային Պօզաճըեանները, երկու հօրեղբօրորդիներ, իրենց զաւակներուն՝ Վարդգէսի, Եղուարդի եւ Գառնիկի հետ: Երկուքն ալ միշտ իրենց տեղերը նստած, զուարճաբան եւ խնդումներես, գիրուկ անձեր էին: Քիչ մը աւելի վեր, նիհար, գունատ, խօսելու անկարող Սարուխանն էր իր Հրանդ զաւկին հետ: Մեր կարգին, փողոցին վարի կողմը փորագրիչ Ռուբէնն էր, որ յետոյ խանութ-պան դարձաւ: Անկէ վար Արամ Ֆրէնկեանն էր, որ առտու ութուկէսին խանութ կը մտնէր եւ մինչեւ իրիկուն բնաւ դուրս չէր գար:

Միւս Չամիչեանին վերը կար Թորգոմը, որ Շէօվալիէ անունով ծանօթ մատանիներու նորու-թիւնը բերած էր:

Անկէ վեր պատերազմի ժամանակ հայութիւն եւ կրօնք ուրացած Տաւուտ Շիւքրիւն էր իր երկու

զաւակներով: Տաւուտը կարճահասակ, խորամանկ աչքերով, ալեխառն մազերով, խոր նայուածքով լուռ մարդ մըն էր: Քիչ անդին, Արապաճի Գրիգորը, կարճահասակ ու ճաղատ, ինքնահաւան, կծծի եւ կեղծաւոր արարած մըն էր:

Յետոյ կուգար Միսաք Արաքը՝ միջահասակ, ազգասէր, բարեհոգի, հեզ, թուխ, սեւ աչքերով, խնդումներեւ եւ Շիշլիի խումբին համակիր անձ մը, որուն աչկերտը՝ Անդրանիկ Պահարեան, խելօք, աշխատասէր, տունին կապուած, հետագային լաւ արհեստաւոր մը եղած է:

Մեր խանութին տակի փողոցին մէջ կար ոսկրի առեւտուրով զբաղող Աբրահամը, որուն յաջորդեցին իր երկու զաւակները՝ Եղուարդ եւ Հրանդ:

Աբրահամէն վեր Պետրոսն էր, որ հալոցամանի մէջ փլաթին կը պատրաստէր: Պոլսոյ համալսարանի իմ սիրած անձերէն մին էր ան: Աւելի վերը շուկային ամենամեծ ոսկերիչն էր՝ Յովսէփ Սէրվիեանը, որմէ ետք կուգար Անդրանիկին եղբայրը՝ Պետրոս Պահարեան, որ սատէքեար էր եւ Անատոլուի հետ գործ կ'ընէր: Անկէ ետք կար Մենուստը՝ միջահասակ, շատախօս, անցնող զացողին խօսք նետող, խաբեբայ, խոստմնադրուժ, խման, խաղամուլ, կնամուլ եւ անկիրթ խանութպան մը:

Ոսկերչաց գոց շուկային մէջ, պողոտային տակը, կար փորագրիչ Եղուարդը, որ ջղային ըլլալուն համար խենթ կը կոչուէր: Ռուբէնին եղբայրն էր եւ առաջնակարգ փորագրիչ: Վերջին ատենները երբ չաքարախտէ կը տառապէր, ինծի «Այէթ» (մահ-մետականի աղօթք) կը գրէր մէտալներու վրայ, ես ալ

զանոնք ծախելով դրամ կը շահէի: Պէգէստէնին մէջ ապրանքները պահելու համար վարձու արկղներ կային: Ապրանքները թիթեղներու մէջ կղպուած հո'ն կը պահուէին: Հոն կար մեծ վարպետ Զարֆճի Հրանդը: Այդ ժամանակ Պոլսոյ մէջ ո'չ նոր ոսկի չղթայ եւ ոչ ալ ոսկի ժամացոյց կը ծախուէր: Պր. Զամիչեանը ձեւազերծուած ժամացոյցները անոր կուտար եւ ան այնպէս մը կորուսիւնները կը շտկէր ու կը փայլեցնէր որ նոր շինուածի տպաւորութիւն կը թողուր: Լաւ գինով կը ծախէինք այդպիսի ժամացոյցներ: Ոսկի չղթաներ ալ կուտայինք իրեն եւ կը նորոգէր ու կը փայլեցնէր սքանչելիօրէն: Միակ վարպետն էր եւ իր սքանչելի արհեստը իր հետը տարաւ անդի աշխարհ, քանի որ աշկերտ չունէր:

Մէզաթին ետեւի կողմը, իմ խանութին դիմացը, Զամիչեանը շատ գեղեցիկ կանացի աղամանակուռ ասեղներ կը շինէր եւ շուկայի խանութպանները, մեզի պէս, իրմէ կ'առնէին ու իրենց յաճախորդներուն կը ծախէին:

Զուխաճը իմանին մէջ կային մեծ արհեստաւորներ, ինչպէս խենթ Նուպարը, որուն նման վարպետ սատէքեար չկար:

Միւլաչըճի Օննիկ Օզանեանը ատեն մը Ժընեւ աշխատած ու վերադարձած էր: Զաւակս՝ Հրաչը, անոր քով սորված էր ոսկերչական արհեստը եւ վեց ամսուան մէջ վարպետ կոչուած էր իր վարպետէն:

Զուխաճը իման թիւ 3 կային Մկրըն ու Արթօ Օզանեանը, մըրիւլաչըճի ու աղամանդի վաճառական:

Այդ խանը մտնելէ անմիջապէս ետք կար Զենոբ Զենոբեանը: Ա'ն ալ լաւ վարպետ էր եւ միաժա-

մանակ՝ Շիշլիի ֆուլթպոլի խումբի խաղացողներէն ու լաւ ընկերս: 1985ին Մայր Հայրենիք այցիս միասին էինք: Մենուածին քով աշխատող Մասիսը, որ ներկայիս ժընեւ խանութ բացած է, դիրքը շատ լաւ ըլլալով հանդերձ ազգայնութենէ շատ հեռու ազահ անձ մըն է, հակառակ ապրանքէ հասկցող եւ լաւ ծախող ըլլալուն: Մենուածին խանութին քով կար Գէորգին հայրը, որուն անունը չեմ յիշեր: Թէեւ հաշմանդամ, լաւ փորագրիչ էր եւ ոսկերիչները ամուսնացողներու մատանիներուն մէջ անուններու փորագրութիւնը իրեն կը վստահէին: Գէորգը աւելի ուշ Վարժապետեանին եղբօրը տղուն հետ հրապարակի վրայ ոսկերչանոց մը բացաւ եւ լաւ դրամ շահեցաւ ու հիմա Գալիֆորնիոյ մէջ մեծ շէնքի մը հինգ բաժնետէրերէն մէկն է, լաւ դիրքի տէր: Միւս չորսն են՝ Քիւրտ Պետօ, Գէորգ Աթմաճա, Վահէ Իւրիւն եւ շուկայի մեծ հրապարակի Նուրը Օսմանիէի մուտքին մօտ ոսկերիչ-վաճառական Գոգորը, որ յետոյ բաժնուեցաւ ընկերութենէն:

Կը յիշեմ նաեւ փորագրիչ Մարտիկը, որ խենթ Եղուարդին քով վարժութիւն ձեռք բերած էր եւ իր հերթին վարժեցուցած էր Արթիւր Մենենդեանը, որ Նիւ Եորք հաստատուած, յաջող ոսկերչատուն մը բացած է, բայց յետոյ անողոք հիւանդութենէ բռնուած:

Ոսկերչաց հրապարակը կը գտնուէր իմ շատ սիրած Տիրան Շէնը, որ պահ մը Գալիֆորնիա անցած էր, բայց ձախողութեան հանդիպելով, վերադարձած էր Պոլիս եւ հոն հիւանդանալով իր մահկանացուն կնքած էր Ազգային Ս. Փրկիչ հիւանդանոցը: Կրնամ ըսել թէ Տիրան ոսկերչաց շուկայի վաճառական-

ներուն մէջ լաւագոյնն էր: Բայց ան չունեցաւ լաւ բախտ եւ ոսկերիչներէն շատեր չգիտցան անոր արժէքը ու չօգնեցին անոր: Ան շատ օգտակար եղած էր Արտաշէս Նշանեանին, որ հակառակ համալսարանէն իբրեւ մանուկներու բժիշկ վկայուած ըլլալուն, իր ոսկերիչ հօր արհեստը սիրելուն՝ դարձած էր ոսկերիչ:

Շուկային մէջ կար պէգէստէնը, ուր կայսերական ընտանիքներու ժառանգորդներ իրենց ժառանգութիւնը բաժնելու համար կը ներկայանային, որպէսզի պէգէստէնի վաճառատունը արժէքները նշանակէ: Գինի նշանակումէն ետք, շուկայի վաճառականները աճուրդի կը դնէին վաճառելի իրերը եւ վերջին բարձրագոյն գին առաջարկողին կը մնային անոնք: Յաճախ վաճառականներ իրարու հետ առաջուց կը համաձայնէին թէ ով պիտի գնէր տուեալ իրը, որպէսզի աճուրդի ժամանակ անտեղի կերպով գինները չբարձրանային: Այդպիսով, աւելի աժանի կը գնէր գնորդը իր ուզածը եւ համաձայնութեան եկած կողմերուն բաժին մը կուտար՝ զանոնք գոհացնելու համար:

Այդպիսի դէպք մը պատահած էր Պօղոս Վարժապետեանի եւ սանտալ պէտէսթէնի մէջ թուրք ոսկերիչ Սատրգի միջեւ: Պօղոս Սատրգի հետ համաձայնած էր որ վերջինը աճուրդին չմասնակցի, որովհետեւ ինք մտադիր էր աճուրդի դրուելիք իրերը գնելու: Ժամանակ մը ետք, երբ Սատրգ իր բաժինը ուզած էր, Պօղոս ընկեր ենք ըսելով ուզած էր խաղցնել Սատրգը եւ անոր բաժինը չտալ: Սատրգ սպառնացեր էր Պօղոսը այրել եւ ոսկերչութիւնը ձգել

տալ անոր: Հակառակ ազդարարութեան, Պօղոս յամառած էր Սատրգի իրաւունքը չտալ, որով Սատրգը ընդհանուր ոստիկանապետութեան մէջ պաշտօն ունեցող իր եղբօր միջոցով Պօղոսը ոստիկանատուն տանիլ տուած, 100,000 ոսկի վճարել տուած էր եւ ստիպած որ Պօղոս ոսկերչութիւնը լքէ: Յանցաւորը Սատրգը չէր, այլ Պօղոսը, որ ինծի հետ ալ նման միջադէպ մը ունեցած էր, բայց հայ ըլլալուն համար ես գինք այրել չէի ուզած:

Անգամ մը պէզոյստէնին մէջ շատ լաւ գոյգ մը քաբիշօն օղցու բաղի գլխու գոյն զմրուխտ մը յայտնուեցաւ շատ յարմար գինով՝ 28,000 այն աւտենուան թրքականով: Գացի գնելու, սակայն Պօղոսը խնդրեց որ գին չառաջարկեմ, որպէսզի ինք գնէ: Այդպէս ալ ըրի: Ինք ապրանքը առաւ, բայց երբ իրաւունքս պահանջեցի, ինծի ալ «ընկեր ենք»-ի խաղը խաղցաւ: Ես որ տունը գացած եւ սուրճը խմած էի ու իր ընտանիքին անդամները կը ճանչնայի որպէս մէկը միւսէն լաւ անձեր, ձայն չհանեցի:

Զուխաճը իմանին ձախ կողմը Թորոսեան ոսկերիչը ճանչցուած էր իբրեւ շատ լաւ արհեստաւոր եւ սկսած էր զբաղիլ վաճառականութեամբ: Շրջան մը Գալիֆորնիա հաստատուած էր, բայց չդիմանալով եղանակին, վերադարձած էր Պոլիս:

Իբրեւ լաւ արհեստաւոր ու մարդ ճանչցուած էին սատէքեար ատալը Վահագը եւ Շատուորեան եղբայրները:

Միալայրճի Կարօն ալ լաւ վարպետ ըլլալով Գալիֆորնիա հաստատուած էր, բայց մեծամոլութեան

պատճառով վերադարձած եւ Զինճիրլի խանին մէջ խանութ մը առնելով շարունակած էր գործը: Ա՛ն ալ լաւ անձ մըն էր:

Ոստանիկ Թէրզիպաշեանը ժամանակին վարպետ մխլայրճի ըլլալով իմ սիրելի ընկերը՝ Անդրանիկ, իբրեւ լաւ արհեստաւոր ի՛նք հասցուցած էր: Ոստանիկը կենտ քարի էլմասէ աղամանդներէն կրնամ ըսել թէ շուկային մէջ լաւագոյն հասկցողներէն ճանչցուած էր: Ազգասէր ու բարի անձ մըն էր: Ոստիկանութեան վախէն ուղեղի արիւնախոնոմ ունեցաւ եւ մահացաւ իմ այդ լաւ բարեկամը:

Զինճիրլի խանին մէջ պողպատի վրայ առաջնակարգ կաղապար պատրաստող իմ կնքահայրը՝ Օհաննէս Մուրատեանը այնպիսի հրաշագործ վարպետ էր որ պատրաստած էր պատմական կաղապար մը, որուն նկարը ատենին «Ժամանակ» օրաթերթին մէջ լոյս տեսաւ:

Օսմանեան Կայսրութեան շրջանին, երբ ռուսական բանակը մէկ կողմէ Պէյզօզ եւ միւս կողմէ ալ Նշիլքէօյ տեղաւորուած էր, Սուլթանը շուարած իր խորհրդական Գազազ Արթին ամիրային կը դիմէ: Արթինը Սուլթանէն երեք օրուան համար կայսրութեան նշանը փոխ կ'ուզէ՝ խոստանալով երկիրը փրկել: Սուլթանը կ'ընդառաջէ հայ ամիրային: Ահա՛ այս դէպքին վերաբերող կաղապար մըն էր խնդրոյ առարկան:

Խանին վարը, խնդումներես սատէքնար Ակոբը հին գործեր պատրաստելով ճանչցուած էր: Կար ապարանջանի վարպետ Տիգրանը, որ Օրտուէն եկած էր Պոլիս: Իր մահուան բօթը գլիս շատ տխրեցուց:

Երբեմն թուղթ խաղալու կ'երթայի իր աշխատավայրը, քիչ մը հանգստանալու համար:

Ոստանիկին դիմացը կային հին վարպետներ, որոնք միաժամանակ առեւտուրով կը զբաղէին: Կար Բիճ Օննիկը՝ խնդումներես եւ հայհոյասէր: Կար Գեղամը, որ փողոցին անկիւնը կենալով գեղեցիկ կիները կը դիտէր: Մէջերնին ամենէն խեղճը Վահրամն էր՝ չափազանց բարի մարդ մը: Մինչդեռ նախորդ երկուքը եւ Քէօսէ Խաչիկը խորամանկ եւ աչքը բաց ոսկերիչներ էին: Քէօսէ Խաչիկը խանութ բացաւ. Բիճ Օննիկն ու Գեղամը հոն մնացին: Վահրամը Գեմալին քով աչկերտ դարձաւ, քանի որ իր տղան՝ միսլայրճի Անթուանը, երբեք չէր օգներ իրեն: Աստուած մարդու խեր չունեցող զաւակ չտայ: Այդ կողմէ ես շատ բախտաւոր եմ որ բարի զաւակներ ունիմ, որոնք միշտ ինծի օգտակար եղած են:

Չուխաճը Խանին վերը կային քար բանող Վահէն, որ շատ ազնիւ ու բարի մարդ էր, եւ Մասիսը, նոյնպէս բարի մէկը: Հէրմանը Վահէին աչկերտն էր: Երբեմն 15-20 սանթիմնոց մէկ կողմը սկըթուած ադամանդ ձեռքս կ'անցնէր. Հէրմանին կուտայի, հինգ ոսկիով քարը կը կենդանացնէր եւ կը ծախէի:

Աւելի ուշ, Մասիսը, Հէրմանը եւ Փիէրը ընկերովի գործ մը հիմնեցին եւ սկսան ադամանդ ներածել ու գաղտնաբար շուկայի ոսկերիչներուն ծախել: Օր մը երբ Հէրմանին հետ նարտ կը խաղայի, ըսաւ.— Կղեմէս, եղբայր, ի՞նչ կ'ընես:

— Քանի մը զմրուխտաւոր մատանի ունիմ, գրեթէ բոլորն ալ 1200-1400 ոսկինոց. սուղնոց ըլլալնուն՝ չեմ կրնար ծախել,— պատասխանեցի:

— Ե՛լ, ինծի հետ եկուր, քեզի vit-vit տամ, ալիսանս ըրէ ծախէ, չաբաթը ինծի 2500 ոսկի տուր,—
ըսաւ:

Յօժարեցայ, պայմանաւ որ եթէ չկարենամ վճարումը կատարել, չըսէ թէ դրամը չեմ տար եւ զինք կը խաղցնեմ:

Իրիկունը իր տուածներով տունը ալիսանս շարեցի, գամել տուի ու ծախեցի. Ուրբաթ օրով ալ իր 2500 ոսկին իրեն վճարեցի: Այդպիսով ապրանք չինել սկսայ:

Իմ սան Աւետիսէն 8-14 աստիճան ճերմակ ոսկի ալիսանս կ'առնէի, ճիւղնի Բալա Ակոբին կուտայի, ան ալ միսլայքնի Մանուկին կուտար առաջուց իմ տուած vit-vit-ներս, կը գամէր, ես ալ Գատըգիւղի յաճախորդներուս կը ծախէի:

Կը յիշեմ նաեւ սատէքեար արդիար Վահէն, որ անողոք հիւանդութենէ մահացաւ:

Զուխածը Խանին մէջ կային շատ ալաթուր-քաճիներ, միսլայքնիներ, սատէքեարներ, ճիւղնիներ: Ասոնց մէջ նշանաւորը Պօղոսն ու Օզանեանն էին: Վերջինին առաջին անունը չեմ յիշեր, ինչպէս որ չեմ յիշեր ուրիշ հայ արհեստաւորներու անուններ:

Երբ այս գրքոյկը կը պատրաստեմ, 82 տարեկան եմ եւ փառք կուտամ Աստուծոյ որ այսքանն ալ կըցայ յիշել:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍ ՄԸ

Անխելք թուրքը պատմական ամենամեծ սխալը գործեց անմեղ հայերը ջարդելով սիրոնիստներու դրդումով եւ կարծելով թէ այդպիսով կայսրութիւնը պիտի հարստացնէ: Ընդհակառակը, հայերը ջարդելով ծագումով սիրոնիստ Թալաաթ եւ էնվէր փաշաներու միջոցով, անոնք կործանեցին Օսմանեան մեծ կայսրութիւնը, որ կարելի պիտի չըլլայ անգամ մըն ալ վերականգնել:

Երբ երկիր մը կործանի տնտեսապէս, ան կը դատապարտուի սնանկանալու եւ բաժան բաժան ըլլալու, ինչպէս եղաւ պարագան Օսմանեան կայսրութեան:

Բազմաթիւ երկիրներ կը գտնուէին Օսմանեան իշխանութեան ներքեւ: Բոլորը բաժան բաժան ձեռքէն ելան եւ դարձեալ հրեայ Մուսթաֆա Քեմալի հիմնած աղքատիկ թրքական հանրապետութիւնը եկաւ փոխարինելու նախկին կայսրութիւնը:

Առաջին Պատերազմէն առաջ, Եւրոպայի մէջ կար Աւստրո-Հունգարական միացեալ կայսրութիւնը: Մեծ պետութիւնները չէին ուզեր Եւրոպայի մէջ իրենցմէ հզօր կայսրութիւն եւ երբ Աւստրիոյ գահաժառանգը Սերպիա այցելեց, հոն սպաննուեցաւ եւ Առաջին Պատերազմը ծագեցաւ: Պատերազմին արդիւնքը եղաւ այն, որ Աւստրիա եւ Հունգարիա

բաժնուեցան եւ Աւստրիա դարձաւ փոքր պետութիւն մը:

Միոնիստները եւ մեծ պետութիւնները կը փափաքէին Օսմանեան Կայսրութիւնն ալ քայքայել եւ ասիկա ընելու միակ միջոցը գտան հայերու ցեղասպանութեան մէջ: Որպէսզի հայերը ջարդուին, պէտք էր թշնամի մը գտնել: Ծագումով սիոնիստ թալաաթն ու էնվէրը անցան Երիտթուրքերու կուսակցութեան գլուխը, զանազան մեքենայութիւններով դարձան երկրին տէրը եւ սկսան ժողովուրդը գրգռել հայոց դէմ: Նախ բոլոր հայ ընտանիքներու տունները խուզարկեցին եւ հացի դանակներն անգամ ժողովեցին: Յետոյ հայ եկեղեցական առաջնորդներու միջոցով յորդոր կարգացին որ հայ երիտասարդները իրենց զէնքերը յանձնեն կառավարութեան եւ այդպիսով դիմադրող ուժ չմնայ: Յետոյ հիմնեցին «Թաշքիլաթը Մախսուսա» աշխատանքային ջոկատները, որպէսզի հայ երիտասարդները աշխատցնեն ու սպաննեն: Ի վերջոյ բացին բանտերը եւ մարդասպաններն ու աննկարագիր մարդիկ ազատ արձակեցին որ հայերը ջարդեն:

Այդ աւազակները հայերը ջարդելու չէին վախնար, որովհետեւ ժողովուրդին կողմէ ո՛չ թէ յանցաւոր կը նկատուէին, այլ՝ հերոս ու հայրենասէր: Անմեղ հայերը ջարդելէ եւ անոնց ունեցուածքը իրենց մէջ բաժնելէ ետք, ապա նաեւ եկեղեցիներն ու դպրոցները պարպել-այրելէ ետք, երբ ամբողջ Անատոլուն հայութենէ պարպուեցաւ, աղքատութիւնը սկսաւ եւ կայսրութիւնը քանդուեցաւ: Բոլոր արաբական երկիրները անկախացան:

Խորհելով որ իրենց դարձեալ ուժ պէտք է, այս անգամ ալ Մուսթաֆա Քէմալ անունով սելանիկցի հրեայ մը մեծ ցոյցերով ժողովուրդին առջեւ հանեցին, իբրեւ թուրք փառաբանեցին եւ անով նոր կառավարութիւն հիմնեցին: Լոզանի մէջ ալ հայերու եւ յոյներու իրաւունքները պաշտպանելու կեղծ խոստումներով խաբեցին, մինչեւ որ նոր թուրք կառավարութիւնը իր հիմերը ամրապնդէ: Տարիներ վերջ ալ հայկական վեց նահանգները վերադարձնելու խոստումը դրժեցին եւ ամէն իրաւունք թուրքերուն տալով հայ ժողովուրդին իրաւունքը ոտնակոխ ըրին:

Զարական Ռուսիոյ մէջ ալ յեղափոխութիւն կազմակերպող մարդիկը նոյն ուժերն էին: Երբ տեսան թէ հայերը բոլորովին չեն մեռած, այլ ցրուած են աշխարհի զանազան երկիրներ եւ Արեւելեան Հայաստանի մէջ ալ հիմնած են անկախ հանրապետութիւն, այս անգամ ալ անոնց կողմ դարձուցին իրենց հարուածները: Հիմնուեցաւ համայնափար Հայաստան մը, որ Երկրորդ Պատերազմին 600,000 բանակայիններով մասնակցեցաւ եւ երբ 300,000 զոհ տալով յաղթանակը ապահովեց, նորէն խաբեցին եւ հայկական վեց նահանգները թուրքերուն ձեռքը թողուցին:

Այդ ալ չէր բաւեր, սրիկայ Ստալինը 1923ին Արցախն ու Նախիջեւանը յանձնած էր Ատրպէյճան կոչուած շինծու կառավարութեան: Ստալին վրացի ըլլալուն, չէր ուզեր հայերուն զօրանալը: Ան էր որ կարգադրած էր սպանութիւնը հայոց Շէյքսփիր Եղիշէ Զարենցի, որուն ո՛ւր թաղուած ըլլալը մինչեւ այսօր անյայտ է:

Այսօրուան հայերը նախկին հայերը չեն այլեւս: Անոնք խաչի փոխարէն գէնք առնելով իրենց ձեռքը՝ կռուեցան եւ ազատագրեցին Արցախը:

Թուրք կառավարութիւնը կը շարունակէ ուրանալ ցեղասպանութիւնը, սակայն որքան ալ ուրանայ, իրականութիւնը մէջտեղ է: Եթէ կարգաք «Վազըթ» թրքական թերթին մէջ ձէլալ պէյի զեկոյցը, դուք ալ պիտի համոզուիք թէ ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կառավարութեան կողմէ կազմակերպուած էր:

Ահաւասիկ թէ ի՛նչ կ'ըսէ ձէլալ պէյ «Վազըթ»ի մէջ.—

Հայերուն տարագրութիւնը սկսաւ ամէն տեղ: Սկիզբները մենք հայերը ղրկեցինք Գոնիա. յետոյ ամէն տեղէ անոնք հասան Հալէպ: Անմիջապէս Պոլիս գտնուող կառավարութենէն զանոնք Տէր Զօր ղրկելու հրահանգ ստացանք: Ես հրամանին չէի հաւատար, բայց հրամաններուն՝ հայերը ցեղասպանութեան ենթարկելու համար տրուած ըլլալուն սկսայ հաւատալ, որովհետեւ այս ձեւով իր հպատակութեան տակ ապրող ժողովուրդ մը, իր հարստութիւնը կազմող այս հայրենակիցները այս ձեւով մէջտեղէն վերցնելը Օսմանեան Կայսրութիւնը փլցընելու համար ըլլալու էր: Այս որոշումներուն գործադրութիւնը ժամանակի մը համար յետաձգելու նպատակով Ներքին Գործոց Նախարարութիւն հեռագիր քաշեցի եւ խնդրեցի մաս մը դրամ ղրկել, որպէսզի տարագրուող հայերուն վերջին քաղաքին մէջ ժամանակաւոր տուններ շինենք եւ անոնք հոն բնակին: Դրամի տեղ ղրկեցին մարդ մը, ըսելով որ հրամանները իսկապէս զանոնք տարագրելու եւ

խմբովին սպաննելու համար տրուած էին: Հեռագիր նամակներով միշտ բարձր աւագանիին յիշեցուցի թէ այս միջոցառումները երկրին շահերուն աննպաստ են: Շատ անգամ հայ ցեղին բնակչութեան մեծամասնութիւնը ըլլալը գիտցուցի: Կառավարութեան հարստութեան մէկ չորրորդին հայոց ձեռքը ըլլալը, վաճառականներու եւ արհեստաւորներու կէսը անոնցմէ ըլլալը, հայերուն ցեղասպանութեամբ մէջտեղէն վերցնելը Օսմանեան Կայսրութիւնը փլցնել նշանակելը... գիտցուցի...:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ՝ ԱՌԱՋԱՐԿ

Սիրելի հայ ժողովուրդ,

Մենք Ամերիկայի մէջ հանգիստ եւ ապահով կեանք մը կ'ապրինք տարիներէ ի վեր: Այս պատճառաւ Ամերիկայի կառավարութեան եւ ժողովուրդին մեր խորին շնորհակալութիւնը կը յայտնենք:

Մենք իբրեւ Սփիւռք ամէն առիթով Հայաստանի եւ Արցախի մեր հայրենակիցներուն մեր ձեռքէն եկածին չափ պէտք է օգնենք իբրեւ մեր ամենամեծ պարտականութիւնը: Դարերէ ի վեր դրացի երկիրներու յարձակումներուն եւ անոնց հետ պատերազմներու հետեւանքով Արցախ կորսնցուցած էր իր անկախութիւնը եւ դժուար պայմաններու տակ կրցած է պահպանել հայութիւնը: Արդեօք խորհա՞ծ ենք թէ ինչո՞ւ յաջողած է պահպանուիլ:

Հիմա մենք համաշխարհային ազգերու ընտանիքին մէջ երկու խնդիր ունինք մենք մեզ պահպանելու համար:

1- Անպայման միանալ եւ եկեղեցւոյ միութեան հարցը կարգադրել՝ կապուելով Ս. Էջմիածնայ Մայր Աթոռին եւ կրօնական բոլոր հրահանգները ստանալով միայն հոնկէ:

2- Սփիւռքի մէջ ունինք ոչ մէկ կազմակեր-

պուլթիւն, որուն համար ամենէն կարեւոր բանը դպրոցը նկատուէր: Առաջ Պոլսոյ բոլոր հայկական եկեղեցիներուն կից անպայման դպրոց մը կ'ըլլար: Հոս, Ամերիկայի մէջ, դժբախտաբար եկեղեցական իշխանութիւններն ու ժողովուրդը այս հարցով չեն զբաղած ու չեն զբաղիր, հակառակ անոր որ մեր եկեղեցիներուն մեծամասնութիւնը պարտքէ զերծ է: Գրիգոր Զօհրապի դուստրը՝ Տէն. Տօլօրէս, 40-45 միլիոն տոլար կտակած է Ամերիկայի առաջնորդարանին՝ շնորհիւ Պրն. Սուրէն Ֆէսճեանի ժրաջան աշխատութեան:

Իմացածիս համաձայն, առաջնորդարանը կտակով հասանելի բաժինը դրամատուն դրած է եւ անոր տոկոսը բաշխած եկեղեցիներուն: Այո՛, եկեղեցիները մեզի պէտք են, բայց դպրոցը նոյնքան եւ աւելի կարեւոր չէ՞ մեր ապագային համար:

Մինչեւ Տէն. Տօլօրէսին կտակը, հայ եկեղեցիները դրամ չունենալու հետեւանքով փակուած էին արդեօք: Հայը իր եկեղեցին չի մոռնար, բայց դպրոցը ինչո՞ւ կը մոռնայ: Եթէ քիչ մը խորհինք, պիտի տեսնենք որ դպրոցը մեր հայապահպանումին համար ամենակարեւոր խարխիւր կը կազմէ:

Այսօր ամբողջ Նիւ Եորքի եւ Նիւ Ճըրզիի մէջ ազգային մէկ հատ վարժարան անգամ չունինք: Ինչո՞ւ ամերիկահայութիւնը չի մտածեր գոնէ մէկ ազգային վարժարան ունենալու մասին: Եթէ այսպէս շարունակուի, 20-25 տարի ետք եկեղեցիներն ալ դժուարութեան պիտի մատնուին:

Այսօր կը ճանչնամ շատ երիտասարդներ, որոնք գործաւոր են: Կը ճանչնամ երիտասարդ մը, որուն

գործը փայլուն էր եւ իր երկու զաւակները Յովնան-
եան դպրոց կը ղրկէր: Կեանքի պայմանները բերին
այնպէս որ նա՛խ իր մանչը եւ ապա իր աղջիկը
Յովնանեան դպրոցէն հանելով ստիպուեցաւ ղրկել
ամերիկեան հանրային վարժարան:

Կան իրեն նման շատ ուրիշներ:

Մենք ամէն բանէ առաջ պէտք է ուսուցիչներ
հասցնենք եւ ապա հիմներն ազգային վարժարան մը:
Այս գործը դիւրին չէ, սակայն պէտք է խնդիրը
ձեռք առնել, ապա թէ ոչ տարիներ ետք եկեղեցին ալ
կը փակուի, ամերիկահայութիւնն ալ կը կորսուի:

Մենք պէտք է մեր հայկականութիւնը պահենք:

Դժբախտաբար ես տարիքս առած եմ: Այս
նպատակին համար երիտասարդ ուժեր պէտք են,
որպէսզի իւրաքանչիւր հայ ընտանիքէ խոստում
ստանան եւ ամսական գանձումներ կատարեն: Կը
խորհիմ որ ամէն հայ սիրով պիտի ընդունի նման
դրութիւն մը:

Այսօր եթէ չաբաթօրեայ հայկական դպրոց
երթաք, հայերէնի փոխարէն անգլիերէն գիրեր պիտի
տեսնէք եւ անգլիերէն պիտի լսէք: Ասիկա մեծ ամօթ
մըն է մեզի համար: Երբ այդ դպրոցները հայերէն
սորվեցնելու համար բացուած են, պէտք է ամէն բան
հայերէնով ըլլայ, որպէսզի նոր սերունդները չմոռ-
նան իրենց հայութիւնը:

Անցեալները եկեղեցի երբ գացի, անձ մը
չաբթուան յայտագիրը տուաւ ձեռքս: Բոլոր էջերը
միայն անգլիերէն գիրերով լեցուած էին: Ինքզինքէս
ելայ եւ յայտագիրը պատուեցի: Յետ քննութեան,
իմացայ որ ամերիկահայ թաղականներ վարդապետին

վրայ ճնշում բանեցուցած են որ միայն անգլիերէնով տպուի յայտագիրը: Ասիկա ըլլալիք բանն է: Չեմ ըսեր թէ բոլորովին հայերէն տպուի, քանի որ եկեղեցին հայկական հաստատութիւն է: Գիտեմ թէ հայերէն չգիտցողներ շատ կան եւ անոնց համար անգլիերէն ալ պէտք է տպուի: Բայց հայերէնը բնաւ զոհ պէտք է երթայ անգլիերէնին:

Հա՛յ ենք, հա՛յ ապրինք, հա՛յ մնանք: